

STUDIA Z DZIEJÓW WOJSKOWOŚCI

TOM VII

OŚRODEK BADAŃ HISTORII WOJSKOWEJ
MUZEUM WOJSKA W BIAŁYMSTOKU

STUDIA
Z DZIEJÓW
WOJSKOWOŚCI

TOM VII

BIAŁYSTOK 2018

Rada Naukowa „Studiów z Dziejów Wojskowości”

Prof. dr hab. Zbigniew Anusik, prof. dr hab. Wiesław Caban, prof. dr hab. Czesław K. Grzelak, prof. dr hab. Norbert Kasperek, prof. dr hab. Jerzy Maroń, prof. dr hab. Zygmunt Matuszak, prof. dr hab. Grzegorz Nowik, prof. dr hab. Marek Plewczyński, prof. dr hab. Andrzej Rachuba, prof. dr hab. Waldemar Rezmer, prof. dr hab. Wanda Krystyna Roman, prof. dr hab. Witold Świętosławski, płk dr hab. Juliusz S. Tym, prof. dr hab. Henryk Wisner, prof. dr hab. Wojciech Włodarkiewicz

Kolegium redakcyjne:

Prof. dr hab. Karol Olejnik – redaktor naczelny
Dr hab. Adam Dobroński – zastępca redaktora
Dr Tomasz Wesolowski – sekretarz redakcji
Mgr Natalia Filinowicz – członek redakcji
Mgr Łukasz Radulski – członek redakcji

Recenzenci naukowci:

dr hab. Sławomir Augustowicz, dr hab. Aleksander Bołdyrew, dr hab. Tomasz Ciesielski, dr hab. Maciej Franz, dr hab. Tadeusz Grabarczyk, dr hab. Witold Jarno, dr hab. Jacek Legieć, prof. dr hab. Mirosław Lenart, dr hab. Robert Jerzy Majzner, dr hab. Andrzej Niewiński, prof. dr hab. Janusz Odziemkowski, dr hab. Adam Perłakowski, dr hab. Zbigniew Pilarczyk, dr hab. Jan Ptak, prof. dr hab. Aleksander Smoliński, dr hab. Tomasz Strzeżek, dr hab. Jacek Szczepański, płk prof. dr hab. Janusz Zuziak, dr hab. Tadeusz Zych

Tom powstał przy współpracy

Zespołu Historii Wojskowości Komitetu Nauk Historycznych Polskiej Akademii Nauk

ISSN 2299-3916

Korekta językowa: Judyta Grabowska

Przekład streszczeń na język angielski i rosyjski – Agencja Tłumaczeń ABEO

Adres redakcji:

Ośrodek Badań Historii Wojskowej
Muzeum Wojska w Białymstoku
ul. Jana Kilińskiego 7
15-089 Białystok
tel. 535 942 007
e-mail: obhw@mwb.com.pl

Wydawca:

Ośrodek Badań Historii Wojskowej
Muzeum Wojska w Białymstoku
www.mwb.com.pl

Skład, druk i oprawa:

Alter Studio
ul. Legionowa 30 lok. 211
15-281 Białystok
www.alterstudio.com.pl

© Ośrodek Badań Historii Wojskowej
Muzeum Wojska w Białymstoku
Białystok 2018

Na okładce:

L. Rousselot, Garde Impériale – Cheval-légers
lanciers Polonais 1807–1814.

Nakład 200 egzemplarzy

Spis treści

Od Redakcji	5
-----------------------	---

STUDIA

Mariusz Cieśla – Napierśnik zbroi z warsztatu mediolańskiego w kolekcji Muzeum Wojska Polskiego w Warszawie. Analiza porównawcza	7
Krzysztof Kuczyński – „Mała wojna” generała Dominika Dziewanowskiego. Teoria i jej praktyczne wykorzystanie w kampanii 1812 r. na przykładzie działań 28. Brygady Lekkiej Jazdy	57
Włodzimierz Nabywaniec – Seweryn Fredro (1785–1845). Zarys biografii oficera szwoleżerów	99
Andrzej Chojnacki – Studium nad operacyjnym wykorzystaniem międzyrzecza Wisły, Bugu i Wieprza w dobie wojen napoleońskich (1795–1813)	119
Przemysław Gorzałka – Sprawa kapitana Neidhardta, czyli o sukcesach „służb sekretnych” Księstwa Warszawskiego	155
Paweł Krokosz – Bohaterstwo żołnierzy armii rosyjskiej czasu „wojny ojczyźnianej 1812 roku” – temat prac rosyjskich artystów malarzy XIX – pocz. XX w.	175
Rafał Mieczkowski – Mimowolne „gwiazdy” obiektywu. Wraki czołgów Mark II pod Bullecourt w ujęciu niemieckiej fotografii propagandowej Wielkiej Wojny	205
Aleksander Smoliński – Zachodnia Dywizja Strzelecka Robotniczo-Chłopskiej Armii Czerwonej z lat 1917–1919 – pierwsza polskojęzyczna wielka jednostka sowieckich sił zbrojnych	227
Jerzy S. Wojciechowski – Przyczynek do dziejów pierwszego kursu Przynsobienia Wojskowego Broni Pancernej	277
Tomasz Wesołowski – Pierwszy etap prac Sztabu Głównego nad planem operacyjnym „Zachód” (luty – połowa marca 1939 r.) w dokumentach, relacjach i wspomnieniach jego twórców	289
Paweł Jaroniec – Obraz działań jednostek „ludowego” Wojska Polskiego na Wale Pomorskim, Pomorzu Zachodnim i Kołobrzegu między styczniem a marcem 1945 r. w świetle relacji i wspomnień kombatantów zamieszczanych w prasie codziennej PRL	327

ŹRÓDŁA

Marcin Baranowski, Maciej Trąbski – Dwa źródła do planów modernizacji twierdzy częstochowskiej w czasach Księstwa Warszawskiego 359

RECENZJE I OMÓWIENIA

Aleksander Smoliński – Monografia dotycząca nowożytnych fortyfikacji z obszarów dawnej Rzeczypospolitej Obojga Narodów 377

Karol Olejnik (Poznań) – Sprawozdanie z konferencji „Pierwsze dni niepodległości”, Białystok 14–16 marca 2018 r. 385

Sprostowania 393

Informacje o autorach 394

Instrukcja wydawnicza 396

Mariusz Cieśla (Wrocław)

NAPIERŚNIK ZBROI Z WARSZTATU MEDIOLAŃSKIEGO W KOLEKCJI MUZEUM WOJSKA POLSKIEGO W WARSZAWIE. ANALIZA PORÓWNAWCZA.

Zbiory broni renesansowej w polskich muzeach są niewielkie i nie stanowią zwartych kolekcji. Niemniej jednak istnieją pojedyncze zabytki, które są bardzo ciekawe, a do dnia dzisiejszego nieopracowane naukowo.

Do jednych z nich zaliczyć można nigdy nie opisywany napierśnik z Muzeum Wojska Polskiego w Warszawie (nr inw. 1603*) (Ryc. 1), będący kiedyś częścią większego kompletu. Wykazuje on podobieństwo stylistyczne w kształcie i dekoracji do zabytków roboty włoskiej, a dokładniej mediolańskiej, znajdujących się w kolekcjach europejskich i amerykańskich.

Ponad pół wieku temu powstał artykuł, który analizuje podobny zabytek, jak wyżej wymieniony. Ich cechą wspólną jest kulisty kształt i ogólny wygląd powierzchni. Odmienna jest dekoracja, warsztat wykonania oraz przeznaczenie¹.

Ryc. 1. Napierśnik z Muzeum Wojska Polskiego w Warszawie nr inw. 1603* (fot. Mirosław Ciunowicz)

¹ Zabytek krakowski ma figuralną dekorację trawioną, wykonany został prawdopodobnie w Norymberdze i jest przeznaczony dla ciężkiej jazdy. Vide: A. Swaryczewski, Z. Fuiński, *Napierśnik zbroi tzw. maksymiliański ze zbiorów prywatnych w Krakowie*, „Studia do Dziejów Dawnego Uzbrojenia i Ubioru Wojskowego”, cz. II, Kraków 1964, s. 5–9.

Ryc. 1a. Napierśnik z Muzeum Wojska Polskiego w Warszawie nr inw. 1603*. Fragment żłobkowany (fot. Mariusz Cieśla)

Napierśnik z warszawskiego muzeum (nr inw. 1603*) ma kształt kulisty, jest żłobkowany (ryflowany) i zalicza się do stylu „maksymiliańskiego” (Ryc. 1a). Powierzchnię pokryto żłobkami ułożonymi na kształt ciągłej wiązki. W środku umieszczono ich 11 z boków po 4. U podstawy w centrum posiada 2 pionowe otwory, po bokach po 1 do montowania fartucha. Powyżej żłobków, wykonano szeroki pas poziomy z trawioną w środku dekoracją. Na wierzchołku zakończony jest wywinętym do przodu, grubym karbowanym ornamentem na kształt sznura, na bokach nie zachowały się folgi pachowe, pozostały po nich tylko otwory montażowe.

Jest wykuty z jednego kawałka blachy. Grzbiety żeber, podkreślono podwójnymi, prostopadle rytowanymi (grawerowanymi)² liniami. Całość wystroju dopełnia gra-

² Grawerowanie (rytownictwo) to rycie ornamentów, napisów lub innych elementów zdobniczych M. Gradowski, *Dawne złotnictwo. Technika i terminologia*. Warszawa 1980, s. 65.

Ryc. 1b. Napierśnik z Muzeum Wojska Polskiego w Warszawie nr inw. 1603*. Fragment dekoracji (fot. Mariusz Cieśla)

werowana dekoracja w poziomej listwie wykonana w formie fryzu³, w dwóch kanelurach pionowych oraz w gładkich pasach oddzielających żłobkowanie (Ryc. 1b).

Centralną częścią fryzu jest medalion o podwójnych okręgach, a w nim Feniks⁴, stojący w płonącym gnieździe (wykonanym na kształt hełmu), które zapaliło się w wyniku działania promieni słonecznych (Ryc. 1c). Po bokach w sposób symetryczny przedstawiono arabeskę⁵ (Ryc. 1d).

³ Fryz – poziomy pas dekoracji stosowany m.in. w rzemiośle artystycznym. *Słownik terminologiczny sztuk pięknych*, red. K. Kubalska-Sulkiewicz, Warszawa 2006, s. 125.

⁴ Feniks – legendarny, żyjący w Etiopii ptak wielkości orla o barwnych, złocistoszkarłatnych piórach. Miał żyć około 500 lat, karmiąc się żywicą i balsamem. Gdy czuł zbliżającą się śmierć, budował gniazdo z gałęzi wonnych drzew na wierzchołku palmy, gdzie spalało go słońce. Z popiołów jego rodził się nowy Feniks, który przynosił gniazdo wraz z prochami poprzednika do Heliopolis i składał na ołtarzu Heliosa. *Mały słownik kultury antycznej*, red. L. Winniczak, Warszawa 1976, s. 154. Egipcjanie wiązali feniksa z nieśmiertelnością i symbol ten był szeroko rozpowszechniony w okresie antycznym. Feniksa porównywano do nieśmiertelnego Rzymu. Szeroko była znana interpretacja feniksa, jako alegoria zmartwychwstania i życia po śmierci – idea, do której odwoływało się także chrześcijaństwo. *Encyklopedia Britannica*, t. XII, Poznań 1999, s. 16.

⁵ Arabeska – ornament roślinny wywodzący się z hellenistyczno-rzymskiego wici roślinnej. Stosowany był w dekoracji architektonicznej i rzemiosła artystycznego z tendencją do pokrywania nim maksymalnie dużej części dekorowanej powierzchni. W Europie stosowana od okresu wczesnego renesansu. Wić oparta na wzorach z natury, plastyczna, stylizowana, zawsze w układzie symetrycz-

Ryc. 1c. Napierśnik z Muzeum Wojska Polskiego w Warszawie nr inw. 1603*. Dekoracja w centrum fryzu
(fot. Mariusz Cieśla)

Ryc. 1d. Napierśnik z Muzeum Wojska Polskiego w Warszawie nr inw. 1603*. Fragment dekoracji
(fot. Mariusz Cieśla)

Ryc. 1e. Napierśnik z Muzeum Wojska Polskiego w Warszawie nr inw. 1603*. Fragment dekoracji (fot. Mariusz Cieśla)

Fryz otoczono podwójnym, prostokątnym pasem w środku dekorowanym przezywany falami. Poniżej umieszczono poziomy pasek z dekoracją arabską, a pod nim taki sam z esowatą ornamentyką. Spod niego wychodzi dekoracja w postaci odwróconej lilijki. Tylko dwa środkowe złobki ornamentowane są arabską. Całość dekoracji wykonana jest na kreskowej powierzchni (Ryc. 1e).

Okolo roku 1500, dzięki wpływowi włoskim, doszło do całkowitej zmiany stylu zbroi niemieckiej. Co warto zaznaczyć, w całym wieku XVI płatnerstwo włoskie i niemieckie wzajemnie się inspirowały. Równoległe występowanie niemieckich i włoskich typów zbroi umożliwia włączenie, licznie zachowanych i precyzyjnie datowanych, zbroi niemieckich z lat 1500–1550 do badań nad rekonstrukcją włoskich typów. Dotyczy to w szczególności wyrobów pochodzących z centrum płatnerskiego w Innsbrucku, ze względu na bliskość, najszybciej przejmującego włoskie pomysły⁶.

nym (jako ornament pionowy, poziomy lub ciągły wokół pól). Uzupełniana była również innymi motywami. Vide: *Słownik terminologiczny...*, s. 18.

⁶ O. Gamber, *Der Italienische Harnisch im 16. Jahrhundert*, „Jahrbuch der Kunsthistorischen Sammlungen in Wien” [dalej: „JKSW”], t. LIV, 1958, s. 76.

W wyniku wzajemnego oddziaływania, pojawiają się w zbroi włoskiej, niemieckie elementy konstrukcyjne, takie jak obojczyk, naramienniki złożone z trzech luźnych części, długa ochrona łędwii oraz krótkie nabiodrki, nieposiadające nakolanków⁷.

Ten nowy rodzaj zbroi dla piechoty i lekkiej jazdy, był pomysłem płatnerzy niemieckich. Podstawowym elementem charakterystycznym dla jego włoskiej odmiany „*armatura da piede*”, nazywanej w Augsburgu „*Harnasch*”, w Innsbrucku „*Trabharnisch*”⁸, było użycie otwartego hełmu, jako ochrony głowy. W pełnym zestawie cała zbroja składa się ze szturmaka, obojczyka, napierśnika z długimi taszkami bez nakolanków, naplecznika, naręczaków, naramienników i rękawic. Ochrona piersi odpowiada niemieckiemu napierśnikowi kulistemu, jednak w stylistycznie innym kształcie. Jego górna część jest płaska, a wyraźne wygięcie zaznaczone jest dopiero w części brzusznej⁹.

Techniką dekoracyjną zastosowaną na tych zbrojach było złożone trawienie. Włoscy mistrzowie w ostatniej ćwierci XV w., wykorzystali je do zdobienia zbroi. Motywy dekoracyjne, zastosowane na szeroką skalę w „*cinquecento*”¹⁰, powstały w końcu „*quattrocento*”¹¹. W pierwszych dwóch dekadach XVI w., zastosowano system zdobienia pasów pionowych i lamówek zbroi. Motywy zawierały kolce, spiralnie zwiniętą roślinność, czyli arabeskę, łamane wygięte pasy, rozety, medalliony, skoncentrowany lub rozproszony wzór trofeów wojennych i instrumentów muzycznych. Górny poziomy fryz ilustrowano postaciami chrześcijańskimi, rzadziej herbami oraz mitologicznymi scenami. Motywy te czasami powtarzano też na napleczniku. Całość ornamentacji, prawie zawsze, wypełniało gęsto kreskowane, rzadziej kratkowe, tło. Ten rodzaj zdobienia osiągnął swój szczyt w drugim dziesięcioleciu XVI w.¹².

Zbroje te wykonywano w odmianie gładkiej i żłobkowanej. Niemieckie zdobienie zbroi przez rowkowanie naśladowane było we Włoszech we wszystkich etapach

⁷ O. Gamber, *Der Italienische Harnisch...*, s. 76–77; E. Oakeshott, *European weapons and armour. From the Renaissance to the Industrial Revolution*, Suffolk 2000, s. 91.

⁸ J. Mann, *Notes on the Armour of the Maximilian Period and the Italian Wars*, „*Archaeologia*”, t. XXIX, Oxford 1929, s. 223; A. Swaryczewski, *Platnerze krakowscy*, Warszawa – Kraków 1987, s. 32; E. Oakeshott, op. cit., s. 198; O. Gamber, *Der Harnisch. Die konstruktion und dekoration der harnische im Stuttgarter codex*, „*JKS*”, t. LXXVI, 1980, s. 19.

⁹ O. Gamber, *Der Italienische Harnisch...*, s. 77; idem, *Der Harnisch. Die konstruktion...*, s. 19; E. Oakeshott, op. cit., s. 91; C. Blair, *European armour, circa 1066 to circa 1700*, London 1958, s. 119–120.

¹⁰ *Cinquecento* – w języku włoskim lata 1500, czyli XVI w. Termin używany w literaturze z zakresu historii sztuki na oznaczenie XVI w., jako okresu dojrzałego i późnego renesansu w sztuce włoskiej. Vide: *Słownik terminologiczny...*, s. 72.

¹¹ *Quattrocento* – termin używany w literaturze z zakresu historii sztuki na oznaczenie XV w., jako okresu wczesnego renesansu w sztuce włoskiej. Vide: *Słownik terminologiczny...*, s. 340.

¹² O. Gamber, *Der Italienische Harnisch...*, s. 77–78.

jego rozwoju, od oszczędnego rozmieszczenia w pierwszym dziesięcioleciu aż do bogatego rozwinięcia w drugiej dekadzie XVI w¹³.

Do powyższego stylu zbroi przylgnęła nazwa „maksymiliańska”. Jest ona stosowana do zbroi z przedziału czasowego rozpoczynającego się w okresie panowania cesarza Maksymiliana I (1496–1519), a kończącego około 15 lat po jego śmierci¹⁴. Określenie to pojawiło się w połowie XIX w. Pierwszy raz zostało użyte w pracy Florenta Antoine’a de Gille (1801–1865) dotyczącej kolekcji Cesarskiego Ermitażu, gdzie zapisano: *My wierzymy, że przypisanie nazwy „maksymiliańska” do tego rodzaju zbroi bojowej, jest bardzo praktyczne*¹⁵. Do zbroi tego typu używano również terminu „mediolańska”. Nie utrwalił się on jednak, gdyż zdecydowana większość zachowanych egzemplarzy wykonana była przez Niemców i to im przyznano pierwszeństwo w wytwarzaniu tego typu uzbrojenia ochronnego. Wielu bronioznawców uważa nazwę „zbroja maksymiliańska” za bezpodstawną. James Mann określił ją jako nieściśłą, ale wygodną do stosowania. Bruno Thomas uważa użycie terminu „zbroja maksymiliańska” i „zbroja mediolańska”, jako mylące. Zaproponował nazwę „zbroja żłobkowana”. Andrzej Swaryczewski i Zbigniew Fuiński zaproponowali nazwę „renesansowa zbroja żłobkowana o napierśniku kulistym”. Za stosowaniem dawnej i okrzeplej nazwy „zbroja maksymiliańska” optuje Z. Żygulski jun., jednocześnie nadmienia, że cesarz Maksymilian I, niesłusznie uważany jest za wynalazcę tego typu zbroi. Ze swej strony proponuje nazwę „zbroja żłobkowana” oraz „zbroja maksymiliańska”. Pierwsze znaczenie, moim zdaniem właściwie określa powierzchnię zbroi. Drugie natomiast jest mocno zakorzenione w świadomości bronioznawców, muzealników, historyków sztuki, historyków wojskowości, dlatego stosowanie obydwu nazw zamiennie jest właściwe. Nazwa polska, zaproponowana przez Andrzeja Swaryczewskiego i Zbigniewa Fuińskiego, jest za długa i nie do końca precyzyjna¹⁶. Zachowując konsekwencję w nazewnictwie, zbroję o powierzchni gładkiej musielibyśmy nazwać „renesansowa zbroja gładka o napierśniku kulistym”¹⁷.

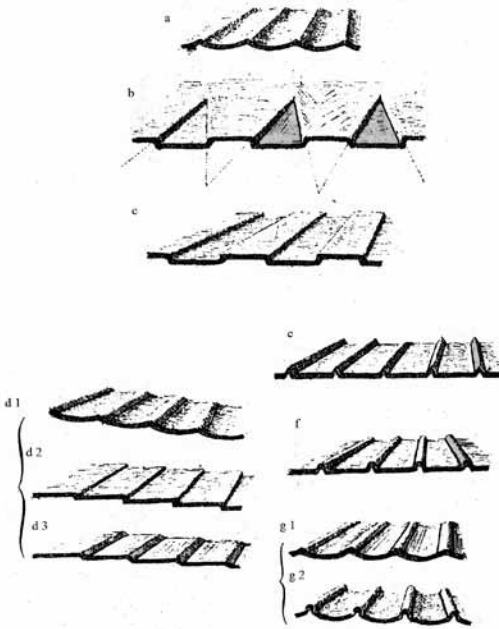
¹³ O. Gamber, *Der Italienische Harnisch...*, s. 78; Z. Żygulski jun., *Broń w dawnej Polsce na tle uzbrojenia Europy i Bliskiego Wschodu*, Warszawa 1982, s. 151–153.

¹⁴ J. Mann, *Notes on the Armour...*, s. 217.

¹⁵ Cit. per: J. Mann, *Notes on the Armour...*, s. 217; M. Cieśla, *Broń renesansowa na Śląsku*, Racibórz 2008, s. 15.

¹⁶ J. Mann, *Notes on the Armour...*, s. 217; B. Thomas, *Deutsche Plattnerkunst*, München 1944, s. 56; A. Swaryczewski, Z. Fuiński, op. cit., s. 9, przypis 1. Cf.: Z. Żygulski jun., *Broń w dawnej...*, s. 151; M. Gradowski, Z. Żygulski jun., *Słownik polskiej terminologii uzbrojenia historycznego*, „Biblioteka Muzealnictwa i Ochrony Zabytków”, Ośrodek Dokumentacji Zabytków, seria B, t. LXXI, Warszawa 1982, s. 92; idem, *Słownik uzbrojenia historycznego*, Warszawa 1998, s. 139.

¹⁷ J. Mann, *Notes on the Armour...*, s. 217.

Ryc. 2. Sposoby kształtowania powierzchni zbroi
(Opracowanie na podstawie: B. Thomas, H. Klapsia,
*Harnischstudien I, Stilgesichte des deutschen
Harnisches von 1500 bis 1530*, „Jahrbuch der
Kunsthistorischen Sammlungen in Wien”, t. 11, 1937,
ryc. 156, s. 146

W pierwszym sposobie, żebra i żłobki są wykonane na kształt fali, ale jej grzbiet jest węższy od żłobka, który z kolei jest lekko wysklepiony²² (Ryc. 2a).

Kolejnym typem żłobkowania były tzw. „wilkcze zęby” (Ryc. 2b, 3, 4). W większości przypadków wykonywane były na kształt trójkątów równoramiennych z wąską podstawą²³. Ale zdarzały się również „zęby” pochylone i występowały

Zanim pójdziemy dalej w naszych rozważaniach, wydaje się koniecznym zdefiniować powyższą nazwę, odnoszącą się do różnych stylów dekoracji zbroi. Określenie „żłobkowany” może być bowiem mylące. W XV i XVI w. Niemcy stosowali do tego rodzaju dekoracji nazwy „geriffelt”, czyli marszczony¹⁸. W tym czasie Włosi nazywali tę zbroję, *armatura spigolata* – zbroja kanciasta¹⁹.

Już późny gotyk w latach 1470–1480, a może także jego wcześniejsze lata 1440–1445 – czyli czasy Konrada Witza (ok. 1400–1446) i jego „zbroi skrzyńcowej” ze żłobkowaniem obwieszczą nowy styl²⁰.

Powierznię metalu kształtowano różnymi sposobami, aby otrzymać żłobkowaną powierzchnię. Można wymienić następujące ich rodzaje: falowanie, wilcze zęby, paskowanie, stopniowanie i rowkowanie²¹ (Ryc. 2).

¹⁸ J. Mann, *Notes on the Armour...*, s. 233; B. Thomas, *Deutsche...*, s. 56; E. Oakeshott, op. cit., s. 80.

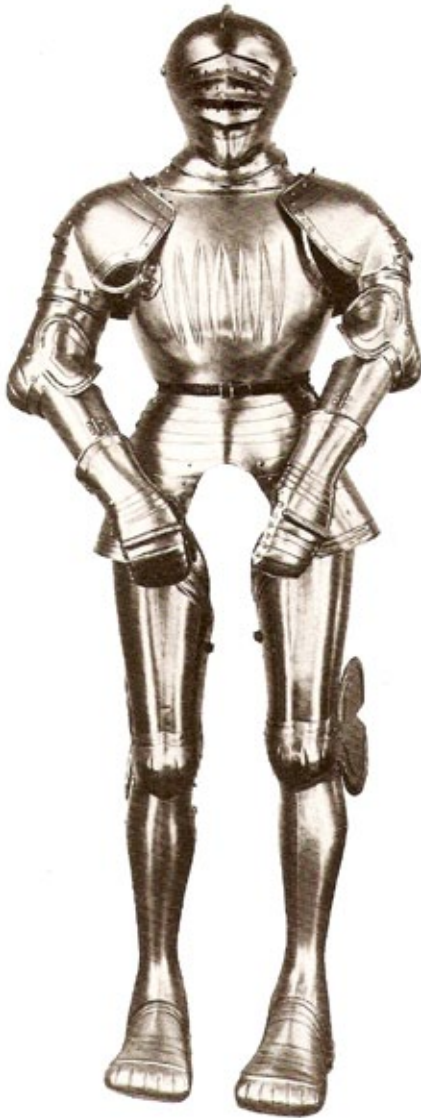
¹⁹ J. Mann, *Notes on the Armour...*, s. 233.

²⁰ B. Thomas, H. Klapsia, *Harnischstudien I, Stilgesichte des deutschen Harnisches von 1500 bis 1530*, „JKSW”, t. XI, 1937, ryc. 156a, s. 146; C. Blair, *European...*, ryc. 33, s. 103; E. Oakeshott, op. cit., s. 85; D. Edge, J. Paddock, *Arms and Armour of the Medieval Knights*, London 1991, s. 95; Z. Żygulski jun., *Broń w dawnej...*, s. 151.

²¹ B. Thomas, H. Klapsia, op. cit., s. 147–148, ryc. 156, s. 146.

²² B. Thomas, H. Klapsia, op. cit., s. 147, ryc. 156a, s. 146; B. Thomas, O. Gamber, *Katalog der Leibrüstammer*, cz. 1: (500–1530), Kunsthistorisches Museum Wien, Waffensammlung, Wien 1976, ryc. 40, s. 106–107, ryc. 34–35, s. 108–110; B. Thomas, O. Gamber, H. Schedelmann, *Arms and armour*, London 1964, nr kat. 11; B. Thomas, *Deutsche...*, ryc. 12, 14, 15.

²³ B. Thomas, H. Klapsia, op. cit., ryc. 156b, s. 146; B. Thomas, O. Gamber, *Katalog der...*, ryc. 54–55, s. 113–114.

Ryc. 4. Zbroja żłobkowana w „wilcze zęby” na naramiennikach z Deutsches Historisches Museum nr inw. W 1051 a-g (H. Müller, F. Kunter, *Europäische Helme aus der Sammlung des Museums für Deutsche Geschichte*, Berlin 1984, s. 107)

Ryc. 3. Zbroja żłobkowana w „wilcze zęby” z Deutsches Historisches Museum nr inw. W 81.12 (H. Müller, F. Kunter, *Europäische Helme aus der Sammlung des Museums für Deutsche Geschichte*, Berlin 1984, s. 109)

czasami w obydwu formach na zbroi²⁴. Motyw „wilczych zębów” przetrwał do pierwszej dekady XVI w. czego przykładem jest zbroja na konia, księcia legnickiego Fryderyka II (1498–1547)²⁵ (Ryc. 5, 5a, 5b).

²⁴ M. Cieśla, *Broń renesansowa...*, ryc. I–II, s. 77–79.

²⁵ Idem, *Zbroja legnicka czy zbroje legnickie próba wyjaśnienia*, Racibórz 2015, s. 21–25.

Ryc. 5. „Wilcze zęby” na centralnej płycie przedniego łęku siodła „zbroi legnickiej” z Deutsches Historisches Museum w Berlinie nr inw. W 81.5 (fot. Pracownia fotograficzna Deutsches Historisches Museum)

Ryc. 5a. „Wilcze zęby” na bocznych płytach przedniego łęku siodła „zbroi legnickiej” z Deutsches Historisches Museum w Berlinie nr inw. W 81.5 (fot. Pracownia fotograficzna Deutsches Historisches Museum)

Ryc. 5b. „Wilcze zęby” na naczółku „zbroi legnickiej” z Deutsches Historisches Museum w Berlinie nr inw. W 81.5 (fot. Pracownia fotograficzna Deutsches Historisches Museum)

Ryc. 6. Zbroja (napierśnik) z Metropolitan Museum of Art w Nowym Jorku nr inw. 14.25.716b-f
(<https://www.metmuseum.org/art/collection/search/22275>, dostęp: 28 VI 2018 r.)

Ryc. 6a. Zbroja (naplecznik) z Metropolitan Museum of Art w Nowym Jorku nr inw. 14.25.716b-f
(<https://www.metmuseum.org/art/collection/search/22275>, dostęp: 28 VI 2018 r.)

Sposób paskowy polegał na równoległym rozplanowaniu linii biegnących od góry do dołu. Zarówno żebra, jak i żłobki, miały kształt pasów o tej samej szerokości²⁶. Odpowiada on charakterowi nowego wieku i zastosowany został około 1500 r.²⁷ (Ryc. 2c, 6, 6a).

Kolejnym było stopniowanie, występujące w trzech odmianach²⁸. W pierwszym żebra są mocno wygięte do góry, a żłobki o kształtach wklęsłych łagodnie opadają w dół (Ryc. 2d1). W drugim, żebra i żłobki biegną pionowo z góry na dół i połączone są pod kątem prostym (Ryc. 2d2). W trzecim, żebra i żłobki są ułożone tak samo, jak w wyżej wspomnianym, ale sposób ich łączenia przebiega pod kątem ok. 45°²⁹ (Ryc. 2d3).

Rowkowanie³⁰, z kolei, wykonywano na cztery sposoby³¹ (Ryc. 2e, f, g1, g2). W pierwszym żebra kształtowane były na wzór piramidy pustej w środku, a żłobki są proste (Ryc. 2e). W kolejnej konfiguracji, żebra wykonywane były na kształt sklepienia pustego w środku, a żłobki w sposób prosty (Ryc. 2f). Ostatnie rowkowanie dzieli się na dwa podrodzaje. W pierwszym żebra są uformowane łukowato a żłobki wklęsło (Ryc. 2g1), w drugim żebra mają kształt sklepienia, a żłobki wyprofilowane są wklęsło (Ryc. 2g2).

Wraz z rozwojem stylu, żłobkowania zbliżały się coraz bardziej do siebie tworząc różne wzory³². Można wyróżnić pięć kompozycji: palmy, wachlarza, wiązki, ciągłej wiązki oraz ciągły³³ (Ryc. 7a, b, c, d1, d2, d3, e1, e2). W większości przypadków rozpoczynają się od podstawy zbroi, rozprzestrzeniając się w górę i dochodząc, lub nie, do górnej poziomej listwy. Deseń palmy, rozchodzi się promieniście w kształcie liści, tworząc u góry półkole³⁴ (Ryc. 7a, 8). Motyw wachlarza wyróżnia się promienistymi żebrami, zataczającymi łuk lub półkole³⁵ (Ryc. 7b, 9). Kompozycja wiązki składa się z minimum 3 i więcej promieni, rozdzielonych gładką powierzch-

²⁶ B. Thomas, H. Klapsia, op. cit., ryc.156c, s. 146; B. Thomas, O. Gamber, *Katalog der...*, ryc. 106, s. 221, ryc. 110, s. 216–217.

²⁷ B. Thomas, H. Klapsia, op. cit., s. 147–148, ryc. 156c, s. 146.

²⁸ B. Thomas, H. Klapsia, op. cit., s. 148, ryc. 156d, s. 146; B. Thomas, O. Gamber, *Katalog der...*, ryc. 40, s. 106–107, ryc. 41, s. 111–113, 167; B. Thomas, *Deutsche...*, ryc. 13; B. Thomas, O. Gamber, *Die Innsbrucker Plattnerkunst. Ausstellungskatalog des Tiroler Landesmuseums*, Innsbruck 1954, nr kat. 9.

²⁹ B. Thomas, H. Klapsia, op. cit., ryc. 156d, s. 146.

³⁰ B. Thomas, H. Klapsia, op. cit., ryc. 156e, 156f, 156g, s. 146.

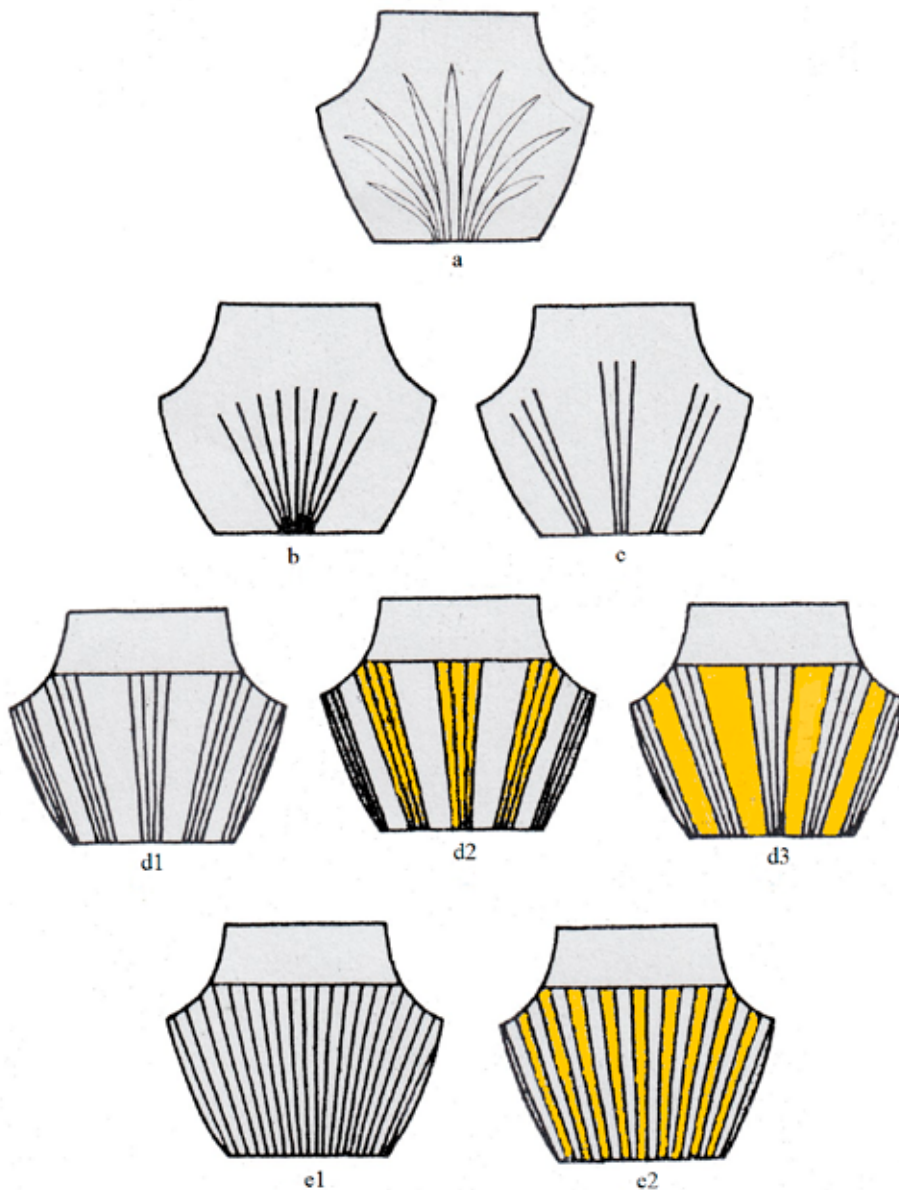
³¹ Ibidem, s. 148; B. Thomas, O. Gamber, *Katalog der...*, ryc.74, s. 161–162.

³² B. Thomas, H. Klapsia, op. cit., s. 148.

³³ B. Thomas, H. Klapsia, op. cit., ryc. 157, s. 147.

³⁴ Ibidem, ryc. 157h, s. 147. B. Thomas, O. Gamber, *Katalog der...*, ryc. 69, 71, s. 145–146; B. Thomas, *Deutsche...*, ryc. 16.

³⁵ B. Thomas, H. Klapsia, op. cit., ryc. 157i, s. 147; B. Thomas, O. Gamber, *Katalog der...*, s. 235, 236, 237. M. Cieśla, *Broń...*, s. 202–203, ryc. C i Ca.

Ryc. 7. Kompozycje wzorów na zbrojach: a. palmy, b. wachlarza, c. wiązki, d1, d2 i d3. ciągłej wiązki, e1 i e2 ciągły
(Opracowanie na podstawie: B. Thomas, H. Klapsia, op., cit, ryc. 157, s. 147)

nią³⁶ (Ryc. 7c, 10). Wzór ciągłej wiązki występuje w trzech odmianach, których wspólną cechą jest ilość wiązek od 3 do 5, których górne końce dochodzą do dol-

³⁶ B. Thomas, H. Klapsia, op. cit., ryc. 157k, s. 147–148; B. Thomas, O. Gamber, *Katalog der...*, ryc. 104, s. 228–229. Im mniej promieni tym więcej wiązek. Vide: B. Thomas, O. Gamber, *Katalog der...*, ryc. 108, s. 214; iidem, *Die Innsbrucker...*, nr kat. 71.

Ryc. 8. Zbroja z wzorem palmy z Musée de l'Armée w Paryżu nr inw. G 9 (*Musée d'Artillerie...*, ryc. 6)

Ryc. 9. Zbroja z wzorem wachlarza z Deutsches Historisches Museum nr inw. W 81.12 (H. Müller, F. Kunter, *Europäische Helme aus der Sammlung des Museums für Deutsche Geschichte*, Berlin 1984, s. 106)

nej podstawy poziomego pasa. Cała powierzchnia jest polerowana, bez dekoracji³⁷ (Ryc. 7d1, 11). Charakterystycznym elementem dwóch kolejnych kompozycji jest wprowadzenie w puste przestrzenie między żłobkowanymi wiązkami³⁸ i gładkimi przestrzeniami rozdzielających wiązek, trawień lub grawerowań metalu³⁹. Drugi rodzaj wzoru, charakteryzuje się wprowadzeniem ornamentyki do wnętrza żłobków (Ryc. 7d2, 12), trzeci umieszcza dekorację w gładkich przestrzeniach rozdzielają-

³⁷ B. Thomas, H. Klapsia, op. cit., ryc. 15711, s. 147; B. Thomas, O. Gamber, *Katalog der...*, ryc. 109, s. 231, s. 230–231.

³⁸ B. Thomas, H. Klapsia, op. cit., ryc. 15712, s. 147; B. Thomas, O. Gamber, *Katalog der...*, ryc. 108, s. 214–215; iidem, *Die Innsbrucker...*, nr kat. 71; N. di Carpegna, *Antiche Armie del sec. IX al. XVIII* *gia Collezione Odescalchi*, Roma 1969, nr kat. 7; J. Schöbel, *Prunkwaffen. Waffen und Rüstungen aus den Historisches Museum Dresden*, Leipzig 1975, nr kat. 2; *Eisenkleider. Plattnerarbeiten aus drei Jahrhunderten aus der Sammlung des Deutschen Historischen Museums*, wyd. v. G. Quaas, Berlin 1992, nr kat. 90.

³⁹ B. Thomas, H. Klapsia, op. cit., ryc. 15713, s. 147; B. Thomas, O. Gamber, *Katalog der...*, ryc. 105, s. 223–224, ryc. 120, s. 232–233; *Eisenkleider...*, nr kat. 73.

Ryc. 10. Zbroja z wzorem wiązki z Kunsthistorisches Museum: Hofjagd- und Rüstkammer w Wiedniu nr inw. A 192 (B. Thomas, O. Gamber, *Katalog der...*, ryc. 104)

Ryc. 11. Zbroja z wzorem ciągłej wiązki z Kunsthistorisches Museum: Hofjagd- und Rüstkammer w Wiedniu nr inw. A 342 (<https://www.khm.at/objektdb/detail/372739/?offset=71&lv=list>, dostęp: 30 VIII 2018 r.)

cych wiązki (Ryc. 7d3, 13). Ten ostatni, był najczęściej stosowany na niemieckiej pełnej zbroi jeździeckiej w luksusowym wykonaniu⁴⁰.

Wzór ciągły charakteryzuje się pokryciem całej powierzchni przez gęsto leżące obok siebie żłobkowania. Co więcej, dzieli się na dwa podrodzaje⁴¹. W pierwszym, w żłobkach nie występuje dekoracja (Ryc. 7e1, ryc. 14), w drugim stosowano trawienie lub grawerowanie w co drugi żłobku⁴² (Ryc. 7e2, 15).

Dowolny, wymieniony wzór⁴³ może być wykonany przy pomocy różnych sposobów żłobkowania⁴⁴. Czasami na jednej zbroi występuje kilka jego rodzajów (dwa

⁴⁰ B. Thomas, H. Klapsia, op. cit., s. 150.

⁴¹ B. Thomas, H. Klapsia, op. cit., ryc. 157m1, s. 147; B. Thomas, O. Gamber, *Katalog der...*, ryc. 115, s. 223–224, ryc. 121, s. 238; B. Thomas, O. Gamber, H. Schedelmann, op. cit., nr kat. 16; Z. Żygulski, jun., *Stara broń w polskich zbiorach*, Warszawa 1982, nr kat. 133, 134; *Eisenkleider...*, nr kat. 93.

⁴² B. Thomas, H. Klapsia, op. cit., ryc. 157m2, s. 147–149; B. Thomas, O. Gamber, *Katalog der...*, ryc. 114, s. 225–226; *Eisenkleider...*, nr 92; Z. Żygulski, jun., *Stara...*, nr kat. 135.

⁴³ B. Thomas, H. Klapsia, op. cit., ryc. 157h-m, s. 147.

⁴⁴ Ibidem, ryc. 156a-g, s. 146.

Ryc. 12. Zbroja z wzorem ciągłej wiązki z Kunsthistorisches Museum: Hofjagd- und Rüstkammer w Wiedniu nr inw. A 244 (<http://www.khm.at/objektdb/detail/372634/?offset=101&lv=list>, dostęp: 30 VIII 2018 r.)

Ryc. 13. Zbroja z wzorem ciągłej wiązki z Kunsthistorisches Museum: Hofjagd- und Rüstkammer w Wiedniu nr inw. A 347 (<https://www.khm.at/objektdb/detail/372743/?offset=147&lv=list>, dostęp: 30 VIII 2018 r.)

байдз 3)⁴⁵. Nie mogą być jednak traktowane, podobnie jak formy graficznego ułożenia wzorów, do dokładnego datowania zbroi⁴⁶.

Forma i kształt poszczególnych części opancerzenia nie uległy zmianie po pojawieniu się zbroi żłobkowanej, nie pojawił się także żaden nowy, dodatkowy element. Kształt każdej części ochrony ciała, jak i cała jej konstrukcja pozostają tożsame z gładką zbroją wczesnoklasyką. Dowodem na to jest zbroja Otto Heinricha, księcia Palatynatu (1502–1559) z ok. 1516 r., autorstwa Kolmana Helmschmida⁴⁷

⁴⁵ Przekrój zbroi przeanalizowanej przez A. Swarczewskiego i Z. Fuińskiego jest tego przykładem. Wykorzystano sposób rowkowania i stopniowania. Vide: A. Swarczewski, Z. Fuiński, op. cit., ryc. 3, s. 8; B. Thomas, H. Klapsia, op. cit., ryc. 156d, 156g, s. 146.

⁴⁶ B. Thomas, H. Klapsia, op. cit., s. 149–150.

⁴⁷ W. Boenheim, *Meister der Waffenschmiedekunst von XIV bis ins XVIII Jahrhundert*, Berlin 1897, s. 43–48; idem, *Augsburger Waffenschmiede, ihre Werke und ihre Beziehungen zum Kaiserlichen und zu anderen Höfen*, „Jahrbuch der Kunsthistorischen Sammlungen des Allerhöchsten Kaiserhauses“, t. XII, 1891, s. 172–201; B. Thomas, *Deutsche...*, s. 49; O. Gamber, Ch. Beaufort, *Katalog der Leibrüstkammer*, cz. 2: (1530–1560), Kunsthistorisches Museum Wien, Hofjagd- und Rüstkammer

Ryc. 14. Zbroja z wzorem ciągłym z Kunsthistorisches Museum: Hofjagd- und Rüstkammer w Wiedniu nr inw. A 237 (<http://www.khm.at/objektdb/detail/372579/?offset=153&lv=list>, dostęp: 30 VIII 2018 r.)

Ryc. 15. Zbroja z wzorem ciągłym z Kunsthistorisches Museum: Hofjagd- und Rüstkammer w Wiedniu nr inw. A 235 (<https://www.khm.at/objektdb/detail/503264/?offset=83&lv=list>, dostęp: 30 VIII 2018 r.)

(nr inw. A 239)⁴⁸ – powtarza ona plan konstrukcyjny, do najdrobniejszych szczegółów, zbroi Andreasa Sonnenberga (zm. 1511) (nr inw. A 310)⁴⁹ obydwie z *Kunsthistorisches Museum: Hofjagd- und Rüstkammer* w Wiedniu. Na zbroi króla Ferdynanda (1503–1564, cesarz od 1558) z ok. 1526 r., (nr inw. A 349)⁵⁰ z tej samej kolekcji, żłobkowania na naramiennikach są tak ułożone, że przy opuszczonych ramionach przechodzą w linię na napierśnik. Podobny układ tworzą przy zgiętych ramionach żłobkowania na nałokcicy, opasze i zarękawiu⁵¹.

(*chem. Waffensammlung*), Busto Arsizio 1990, s. 248; M. Cieśla, *Broń...*, s. 13. Dokonania Kolmana Helmschmi scharakteryzował Ortwin Gamber w artykule, *Kolman Helmschmid, Ferdinand I. und das Tsun'sche Skizzenbuch*, „JKSW”, t. LXXI, 1975, s. 9–38.

⁴⁸ B. Thomas, O. Gamber, *Katalog der...*, ryc. 105, s. 223–224; B. Thomas, *Deutsche...*, ryc. 20.

⁴⁹ B. Thomas, H. Klapsia, op. cit., s. 152; B. Thomas, O. Gamber, *Katalog der...*, ryc. 107, s. 220–221; B. Thomas, O. Gamber, H. Schedelmann, op. cit., nr kat. 19.

⁵⁰ B. Thomas, O. Gamber, *Katalog der...*, ryc. 115, s. 222–223.

⁵¹ B. Thomas, H. Klapsia, op. cit., s. 152.

Pod względem ogólnej budowy, napierśnik analizowanych poniżej zbroi ma kształt bombiasty z zaznaczonym wcięciem w talii i grubą wywinietą na zewnątrz górną listwą. Jest żłobkowany lub gładki i wykonany w mediolańskim ośrodku płatnerskim. Zbroje przeznaczone dla ciężkiej jazdy różnią się kształtem, jednak ich cechą wspólną pozostaje dekoracja. Wyróżniająca cechą jest gładka, szeroka, górna pozioma listwa, w której znajduje się dekoracyjny fryz z mitologicznymi lub chrześcijańskimi scenami, dekoracja arabska w pasach a na niektórych katolickie sentencje, skróty lub motto właściciela.

W kolekcjach zagranicznych zachowały się wysokiej jakości pełne i lekkie zbroje jeździeckie oraz zbroje oficerów piechoty, wszystkie datowane są na lata 1500–1520.

Jedyna pełna zbroja jeździecka tego typu znajduje się w *Musée de l'Armée* w Paryżu (nr inw. G 8)⁵². Pozostałe komplety to półzbroje i zbroje trzyćwierciowe, znajdują się we włoskich kolekcjach, *Museo Nazionale del Bargello* we Florencji (nr kat. M 756)⁵³, *Museo Stibbert* we Florencji (nr inw. 1031, 3122, 3127, 3146)⁵⁴, *Museo Civico Archeologico* w Bolonii (nr inw. MC 1-3)⁵⁵, *La collezione Odescalchi di Palazzo Venezia* w Rzymie (nr inw. 1315)⁵⁶, *Santuario della Madonna delle Grazie di Curtatione di Mantovia* (nr inw. B 10)⁵⁷ oraz w pozostającej w rękach prywatnych rodziny von Trapp zbrojowni w Churburgu na zamku Coira (nr inw. CH 69, CH 70, CH S 80, CH S 81, CH S 82)⁵⁸. Interesujące nas źródła przechowywane są także w *Royal Armouries* w Leeds (nr inw. II. 392, III. 1087)⁵⁹, *Wallace Collec-*

⁵² *Musée d'Artillerie*, Paris 1900, ryc. 6; L. Robert, *Catalogue des collections composant le Musée d'artillerie en 1889*, t. II, Paris 1890, s. 32, 46; G. Niox, *Armes et Armures anciennes et Souvenirs historiques les plus précieux*, t. I, Paris 1917, s. 23–24, ryc. IX; J. Mann, *Notes on the Armour...*, s. 226; J. Reverseau, *Musée de l'Armée Paris. Les armes et la vie*, Paris 1982, s. 118–121; L. Boccia, E. Coelho, *L'Arme dell'Armatura in Italia*, Milano 1967, ryc. 198–204.

⁵³ G. Laking, *A record of european armour and arms through seven centuries*, vol. IV, London 1921, ryc. 1214, s. 129; L. Boccia, E. Coelho, op. cit., ryc. 223–226, 228–235; L. Boccia, *Le armature di S. Maria delle Grazie di curtatione di Mantova e l'armatura Lombarda del '400*, Milano 1982, przypis 31, s. 121; O. Gamber, *Der Italienische Harnisch...*, s. 76–78, ryc. 47, s. 74, ryc. 49, s. 75; B. Thomas, O. Gamber, H. Schedelmann, op. cit., nr kat. 23; O. Trapp, M. Scalini, *The Armoury of the Castle of Churburg*, t. I-II, 1996, Udine 1996, s. 119, ryc. 13, s. 128.

⁵⁴ J. Mann, *Notes on the Armour...*, s. 223; L. Boccia, E. Coelho, op. cit., ryc. 177–178; S. Pyhrr, *Some Elements of Armor Attributed to Niccollo Silva*, „Metropolitan Museum Journal”, nr 18, 1984, ryc. 9, s. 116, ryc. 15, s. 121; A. Williams, *The knight and the blast furnace*, Boston 2003, s. 227–228.

⁵⁵ J. Mann, *Notes on the Armour...*, s. 226, ryc. LXX, fig. 2; L. Boccia, E. Coelho, op. cit., ryc. 194–197; L. Boccia, *Le armature di S. Maria...*, przypis 31, s. 121; O. Trapp, M. Scalini, op. cit., ryc. 12.

⁵⁶ N. di Carpegna, op. cit., nr kat. 4; O. Trapp, M. Scalini, op. cit., s. 119.

⁵⁷ L. Boccia, *Le armature di S. Maria...*, ryc. 414–430.

⁵⁸ J. Mann, *Notes on the Armour...*, s. 222, ryc. LXVIII, fig. 1, 2; L. Boccia, E. Coelho, op. cit., ryc. 188–193; L. Boccia, *Le armature di S. Maria...*, przypis 31, s. 121; O. Trapp, M. Scalini, op. cit., s. 119, 295–298; A. Williams, op. cit., s. 222.

⁵⁹ G. Laking, *A record of european armour and arms through seven centuries*, t. III, London 1920, s. 251–252, ryc. 1036A, s. 251; A. Dufty, *European Armour in the Tower of London*, London 1968,

tion w Londynie (nr inw. A 73, A 89)⁶⁰, *Musée d'histoire du Valère* w Sion (nr inw. 115)⁶¹, *Museum Altes Zeughaus* w Solurze (nr inw. ZS 2-3, ZS2-6-7)⁶², *Kunsthistorisches Museum: Hofjagd- und Rüstkammer* w Wiedniu (nr inw. A 328, A 328a)⁶³ i *Staatliche Kunstsammlungen Rüstkammer* w Dreźnie (nr inw. A 117, M 8)⁶⁴.

Kilka zbroi i ich części trafiło do kolekcji amerykańskich *Metropolitan Museum of Art* w Nowym Jorku (14.25.716b–f, 29.158.81, 29.150.78)⁶⁵, *Philadelphia Museum of Art* w Filadelfii (nr inw. 1977-167-150 a-c)⁶⁶ i *Art Institute of Chicago – George F. Harding Collection* w Chicago (nr inw. 90)⁶⁷.

Nie wszystkie zostaną omówione szczegółowo, ale jest to na tyle reprezentatywna grupa, że analiza ich pozwoli na wyciągnięcie wiarygodnych wniosków. W dalszej części artykułu przeanalizowane zostaną napierśniki (z zachowanymi naplecznikami) pod względem rodzaju powierzchni (żłobkowanej lub gładkiej) oraz rodzaju dekoracji (obrazowej, arabeskowej i sentencji chrześcijańskich).

ryc. CXII; O. Trapp, M. Scalini, op. cit., ryc. 12, s. 127; A. Williams, op. cit., s. 201; <https://collections.royalarmouries.org/object/rac-object-12226.html>, dostęp: 1 V 2018 r.; <https://collections.royalarmouries.org/object/rac-object-39897.html>, dostęp: 1 V 2018 r.

⁶⁰ J. Mann, *The Wallace Collection Catalogues, European Arms and Armour*, t. I, London 1962, s. 94–95, ryc. 57, s. 104–105, ryc. 58; L. Boccia, E. Coelho, op. cit., ryc. 236.

⁶¹ J. Mann, *Notes on the Armour...*, s. 225, ryc. LXXVI, fig. 2, C. Bosson, *Le plastron à cannelures de Georges Supersaxo au Musée de Valère, à Sion*, [in:] *Vallesia bulletin annuel de la Bibliothèque et des Archives cantonales du Valais, des Musées de Valère et de la Majorie, Jahrbuch der Walliser Kantonsbibliothek, des Staatsarchivs und der Museen von Valeria und Majoria*, 1963, s. 261–266; L. Boccia, *Le armature di S. Maria...*, s. 121, przypis 31.

⁶² R. Wegeli, *Katalog der Waffen-Sammlung im Zeughause zu Solothurn*, Solothurn 1905, nr kat. 2, 3; J. Mann, *Notes on the Armour...*, s. 223; L. Boccia, *Le armature di S. Maria...*, przypis 31, s. 121; O. Trapp, M. Scalini, op. cit., s. 119, ryc. 3, s. 124, ryc. 14, s. 128; A. Williams, op. cit., s. 225.

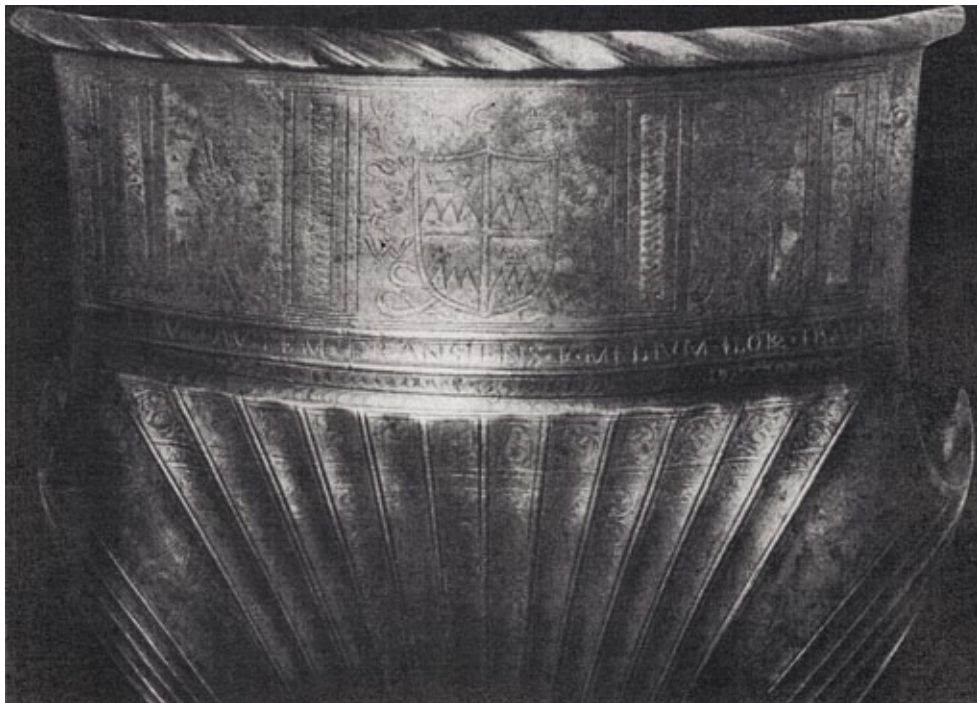
⁶³ B. Thomas, O. Gamber, *Katalog der...*, ryc. 122, s. 241–243.

⁶⁴ W publikacjach podane są dwa numery inwentarzowe. Vide: M. von Ehrental, *Führer durch das Königliche Historische Museum zu Dresden*, Dresden 1899, nr kat 117, s. 20; *Harnische*, Historisches Museum Dresden, Dresden 1977, nr kat 3; L. Boccia, *Le armature di S. Maria...*, przypis 31, s. 121; J. Mann, *Notes on the Armour...*, s. 225, ryc. LXXI, fig. 2.

⁶⁵ *Manson & Woods. Armour and Arms, or, Catalogue of the Famous Collection of Armour and Arms Formed by That Well-Known Connoisseur, The Baron de Cosson, F.S.A., Which Has Been On Loan to the South Kensington Museum for the Last Two Years*, London, Christie, Manson & Woods, May 2–3, 1893, nr kat. 121; G. Laking, op. cit., vol. III, London 1920, s. 248–50, ryc. 1035; J. Mann, *Notes on the Armour...*, s. 225, ryc. LXX, fig. 1; H. Nickel, S. Pyhrr, L. Tarassuk, *The Art of Chivalry. European Arms and Armor from The Metropolitan Museum of Art*, New York, 1982, s. 34, 36–38; W. Pyhrr, op. cit., ryc. 3, 4, 5, 6, s. 114, ryc. 11, 12, s. 118–119; H. Nickel, *Arms and Armor from the permanent collection*, New York 1991, s. 17; L. Boccia, *Le armature di S. Maria...*, s. 121, przypis 31; C. Springer, *Armour and Masculinity in the Italian Renaissance*, Toronto – Buffalo – London 2010, s. 40, ryc. 9.

⁶⁶ L. Boccia, *Le armature di S. Maria...*, s. 121, przypis 31; idem, *Ancient Italian Pieces in the Kienbusch Collection* [in:] *Studies in European Arms and Armor. The C. Otto von Kienbusch Collection in the Philadelphia Museum of Art*, Philadelphia 1992, s. 51–52; C. Springer, op. cit., s. 40, ryc. 8.

⁶⁷ S. Pyhrr, op. cit., ryc. 14, s. 120; O. Trapp, M. Scalini, op. cit., s. 119.

Ryc. 16. Napierśnik zbroi Georga Supersaxo z Musée d'histoire du Valère w Sion nr inw. 115 (C. Bosson, op. cit., ryc. II)

Analiza rozpoczęta zostanie od zbroi żłobkowanych. W *Musée d'histoire de Valère* w Sion (nr inw. 115)⁶⁸ przechowywany jest kanelowany napierśnik zbroi, wykonanej na wzór niemiecki (wł. *alla Tedesca*), należącej do Georges'a Supersaxo (1450–1529) (Ryc. 16). U góry zakończony jest grubym motywem sznurowym wywiniętym na zewnątrz. W centralnej części znajduje się 13 rowków, po bokach 5, ułożonych w kształcie ciągłej wiązki, wklęsło tłoczonych do wewnątrz, z dwoma pionowymi zaczerpionymi kreskami po bokach krawędzi wiązek. W żłobkach umieszczono ornament arabski. W przerwie pomiędzy centralnym a bocznym kanelowaniem, zastosowano ornament w postaci trofeów wojennych, a po bokach na gładkiej powierzchni oraz w wąskim pasie w talii powtórzono motyw arabski. Taka sama dekoracja znajduje się na fartuchu⁶⁹.

Na środku poziomego fryzu wytrawiono herb rodziny Supersaxo. Wokół umieszczono prawdopodobnie skrót rodzinnej dewizy w postaci liter, W. G. W., rozszyfrowanych jako *WIE GOTT WILL* – JAK BÓG CHCE. Na flance prawej,

⁶⁸ J. Mann, *Notes on the Armour...*, s. 225, ryc. LXXVI, fig. 2, C. Bosson, op. cit., s. 261–266; L. Boccia, *Le armature di S. Maria...*, s. 121, przypis 31.

⁶⁹ J. Mann, *Notes on the Armour...*, s. 227.

znajduje się św. Barbara, na lewej św. Katarzyna⁷⁰.

Pod spodem, na wąskiej pionowej listwie, znajduje się werset w języku łacińskim z ewangelii według św. Łukasza (księga 4, werset 30): *JESVS AVTEM TRANSIENS PER MEDIVM ILLO-RVM IBAT* – JEZUS JEDNAK, PRZESZEDŁSZY POŚRÓD NICH, ODDALIŁ SIĘ⁷¹. Całość ornamentacji wykonano na powierzchni kreskowej.

Napierśnik z Leeds (nr inw. II. 392)⁷² wykonany jest na górze, prostą grubą sztabą wywiniętą na zewnątrz (Ryc. 17). Folgi

Ryc. 17 Napierśnik z Royal Armouries w Leeds nr inw. II. 392 (https://collections.royalarmouries.org/media/emumedia/325/473/large_A6790_8.jpg, dostęp: 28 VI 2018 r.)

pachowe zakończone są w taki sam sposób. Te ostatnie dekorowane są spiralną wicią roślinną na kreskowanym tle. W centralnej części napierśnika znajduje się 11 kanelur, po bokach 5. Rowkowanie wykonane jest w sposób ciągłej wiązki a rowki uwydatniono przez dodanie po bokach pionowych kresk. Tylko 2 środkowe, są w całości pokryte trawioną dekoracją roślinną. Pozostałe zdobione są tą samą dekoracją, zakończoną trawionym poziomym paskiem w mniej więcej 1/5–1/6 długości wiązki. Przestrzeń między centralnym a bocznym kanelowaniem wypełnia trawiony, gęsty ornament roślinny. Boczne rowki nie posiadają dekoracji.

W centrum górnego poziomego fryzu wytrawiono siedzącą na krześle postać Maryi Dziewicy z Dzieciątkiem, po prawej św. Sebastiana, po lewej św. Barbary. Postacie pokazane są na tle architektonicznym. Pod spodem, na wąskim pasku, znajduje się przy-

⁷⁰ C. Bosson, op. cit., s. 261.

⁷¹ J. Mann, *Notes on the Armour...*, s. 227; C. Bosson, op. cit., s. 261. Tłumaczenie na podstawie <http://biblia.deon.pl/rozdzial.php?id=319>, dostęp: 26 VIII 2018 r.; *Pismo Święte Nowego Testamentu*, Olsztyn 2002, s. 192.

⁷² A. Williams, op. cit., s. 201; <https://collections.royalarmouries.org/object/rac-object-12226.html>, dostęp: 1 V 2018 r. Zdjęcia do celów badawczych przysłała Pani Laura Bell – Interim Director of Collectiona Royal Armouries, za co w tym miejscu składam serdeczne podziękowania.

Ryc. 18. Napierśnik z Royal Armouries w Leeds nr inw. III. 1087
(<https://collections.royalarmouries.org/object/rac-object-39897.html>, dostęp: 28 VI 2018 r.)

taczany już wyżej fragment z ewangelii według św. Łukasza: *IESUS AUTEM TRANSIES PER MEDIOM ILLORUM IBAT* – JEZUS ZAŚ, PRZESZEDŁSZY POŚRÓD NICH, ODDALIŁ SIĘ. Całość dekoracji wykonano na kreskowym podkładzie.

Drugi napierśnik z tej kolekcji (nr inw. III. 1087)⁷³ zakończony jest płasko

⁷³ J. Mann, *Notes on the Armour...*, s. 227; A. Dufty, op. cit., ryc. CXII; O. Trapp, M. Scalini, op. cit., ryc. 12, s. 127; <https://collections.royalarmouries.org/object/rac-object-39897.html>, dostęp 1 V 2018 r. Zdjęcia do celów badawczych przysłała Pani Laura Bell.

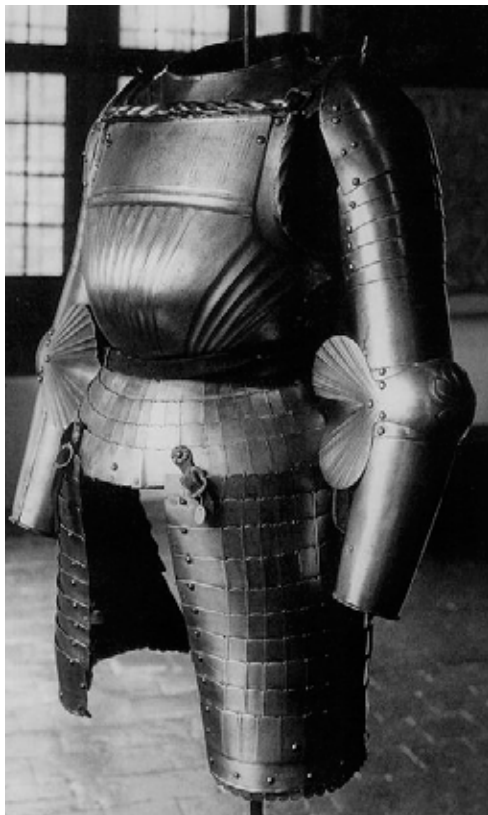
u góry grubym ornamentem sznurowym wywiniętym na zewnątrz (Ryc. 18). Tak samo zakończone są folgi pachowe. Kształt ochrony piersi jest kulisty i wytłoczony w 14 żłobków o trójkątnym przekroju, z podwójnymi pionowymi kreskami zaznaczającymi ich rozgraniczenie. Kanelury wykonane są w sposób ciągły, a ich powierzchnia ornamentowana jest arabeską.

We fryzie, który na dole ograniczony jest sznurową dekoracją, wytrawiono w środku Madonnę z Dzieciątkiem, po lewej św. Jana Chrzciciela, a po prawej św. Jana Ewangelistę lub św. Krzysztofa. Postaci rozdzielone są pasami wijące się roślinności z żółędziami i liśćmi dębu – symbolu siły i trwania. Boczne postacie występują na tle lasu, centralna na tle architektonicznym.

Poniżej na płaskiej poprzecznej wstędze, znajduje się łańciski werset z ewangelii św. Jana: *OS NON CHO-MINUETIS EX EO AD – KOŚĆ JEGO NIE BĘDZIE ZŁAMANA ROKU PAŃSKIEGO*⁷⁴. Całość dekoracji wykonana na kreskowym podkładzie.

Maksymiliańska zbroja w typie włoskim jest eksponowana w *Museum Altes Zeughaus* w Solurze (nr inw. ZS 2-6-7)⁷⁵ (Ryc. 19). Napierśnik u góry wykończony jest karbowanym wałkiem, wywiniętym na zewnątrz. Tak samo zakończone są folgi pachowe. W centrum napierśnika znajduje się 10 kanelur, po bokach 5, ułożonych na kształt wiązki. Ich brzegi zaakcentowano pionowymi kreskami.

Górny fryz pokazuje Matkę Boską z Dzieciątkiem pomiędzy św. Sebastianem i św. Wincentym. W kanelurach występuje dekoracja arabeskowa, a na obojczyku

Ryc. 19. Zbroja z Museum Altes Zeughaus w Solurze nr inw. ZS 2-6-7 (O. Trapp, M. Scalini, op. cit., ryc. 14, s. 128)

⁷⁴ Tłumaczenie na podstawie <http://biblia.deon.pl/rozdzial.php?id=358>, dostęp: 23 VIII 2018 r.; *Pismo Święte Nowego...*, s. 341.

⁷⁵ R. Wegeli, op. cit., nr kat. 3; J. Mann, *Notes on the Armour...*, s. 223; L. Boccia, *Le armature di S. Maria...*, przypis 31, s. 121; O. Trapp, M. Scalini, op. cit., s. 119, ryc. 14, s. 128.

Ryc. 20. Zbroja z Museo Civico Archeologico w Bolonii nr inw. MC 1-3 napierśnik (L. G. Boccia, E. T. Coelho, op. cit., ryc. 194-197)

Ryc. 20a. Zbroja z Museo Civico Archeologico w Bolonii nr inw. MC 1-3 naplecznik (L. G. Boccia, E. T. Coelho, op. cit., ryc. 194-197)

wytrawiono monogram IHS⁷⁶ w kole⁷⁷. Ornamentykę wykonano na kreskowym podkładzie.

Następny przykład pochodzi z *Museo Civico* w Bolonii (nr inw. MC 1-3)⁷⁸ (Ryc. 20, 20a). Górna listwa jest prosta, wywinięta na zewnątrz, podobnie jak boczne listwy folg pachowych. W centralnej części i po bokach napierśnika znajdują po 4 rowki, ułożone w kształt palmy i uwypuklone dwoma kreskami po bokach. W centrum napierśnik przedzielony jest pionową ością, po bokach ograniczony żłobkami, gładkimi w środku, które tworzą dwa trójkąty prostokątne wypełnione wicią roślinną. Fryz, w tym wypadku, składa się z monogramu IHS w kole, pomiędzy św. Katarzyną z prawej i św. Sebastianem z lewej strony; obie postacie umieszczono na tle lasu.

Na napleczniku powierzchnie między żłobkami również wypełnione są arabskimi. W górnym pasku, w centrum, wytrawiono w kole kwiat, zaś boczne medaiony przedstawiają głowy ludzkie w antycznych hełmach, otoczone arabeską. Zbroja posiada w komplecie włoską łebkę o gotyckim kształcie, ale w dekoracji

⁷⁶ IHS początek greckiego imienia Jezusa (H=gr. E, czyli IHS=Jes). Gdy w średniowieczu nie znano już greckiego, szukano łacińskich rozwiązań tego skrótu. *Jesus Hominum Salvator* – Jezus zbawcą ludzi, *In hoc signo (vinces)* – w tym znaku (zwyciężysz), *Jesus habemus socium* – Jezusa mamy (za) towarzysza. Vide: *Mały słownik religioznawczy*, red. Z. Poniatowski, Warszawa 1969, s. 173.

⁷⁷ R. Wegeli, op. cit., nr kat. 3; J. Mann, *Notes on the Armour...*, s. 223.

⁷⁸ J. Mann, *Notes on the Armour...*, s. 226, ryc. LXX, fig. 2; L. Boccia, E. Coelho, op. cit., ryc. 194-197; O. Trapp, M. Scalini, op. cit., ryc. 13, s. 128.

renesansowej oraz opachy i żłobkowane taszki⁷⁹. Dekorację wykonano na kreskowej powierzchni.

Kolejna ze żłobkowanych i trawionych włoskich zbroi znajdowała się w kolekcji rodziny Uboldo i Barrona de Cosson, a od 1914 r. jest w posiadaniu *Metropolitan Museum* w Nowym Jorku (nr inw. 14.25.716 b–f)⁸⁰ (Ryc. 6). Przypisywana była konetablowi Karolowi de Burbon (1489–1527), na podstawie podobieństwa pomiędzy jej dekoracją a ornamentem na jego hełmie i tarczy⁸¹. Podobieństwo, zgodnie z przeprowadzonymi szczegółowymi badaniami, może oznaczać tego samego artystę, bądź tego samego klienta – wykluczone jednak zostało przypisanie jej konetablowi Francji⁸².

Górna listwa oraz folgi pachowe zakończone są prosto i mocno wywinięto je na zewnątrz. Powierzchnia zbroi jest żłobkowana w sposób ciągły, serią płytkich, wklęsłych kanałów, na przemian gładkich i trawionych oraz złożonych, wyraźnie oddzielonych od siebie pionowymi kreskami. Dekoracja składa się z antycznych i renesansowych motywów ornamentacyjnych, takich jak: zwoje akantu, zygzaki, przeplatające się pasy czy trofea i antyczne uzbrojenie – wszystko umieszczone na kreskowej powierzchni. Na zbroi przedstawiono także postacie religijne i pobożne napisy. Na fryzie znajdują się Maryja Dziewica z Dzieciątkiem w centrum, pomiędzy św. Piotrem z prawej i św. Jerzym z lewej. Poniżej w podwójnym pasku umieszczono tekst łaciński: *CRISTVS RES VENIT IN PACE ET DEVS HOMO FACTVS ES – CHRYSZTUS KRÓL PRZYBYWA W POKOJU A BÓG STWÓRCĄ CZŁOWIEKA JEST*. Tę część ornamentu również wykonano na kreskowej powierzchni. Na napleczniku w poziomym pasie znajduje się werset z ewangelii św. Łukasza: *IESVS AVTEM TRANSIENS PERMEDIUM ILORVM IBAT – JEZUS JEDNAK, PRZESZEDŁSZY SIĘ POŚRÓD NICH, ODDALIŁ SIĘ*. Dekoracja tworzy w środku odwrócony trójkąt równoramienny, wypełniony arabeską z wkomponowanymi w nią trofeami wojennymi w układzie kandelabrowym⁸³ (Ryc. 6a), a kanały żłobków wypełniono arabeskami⁸⁴. Ornamentykę wykonano na kreskowej i kratkowej powierzchni.

⁷⁹ J. Mann, *Notes on the Armour...*, s. 226; L. Boccia, E. Coelho, op. cit., ryc. 194–197.

⁸⁰ G. Laking, op. cit., s. 248–50, ryc. 1035; J. Mann, *Notes on the Armour...*, ryc. LXX, fig. 1; H. Nickel, S. Pyhrr, L. Tarassuk, op. cit., s. 34, 36–38; H. Nickel, *Arms and Armor...*, s. 17.

⁸¹ B. Thomas, O. Gamber, *Katalog der...*, I, ryc. 122, s. 241–243; H. Nickel, S. W. Pyhrr, L. Tarassuk, op. cit., s. 38.

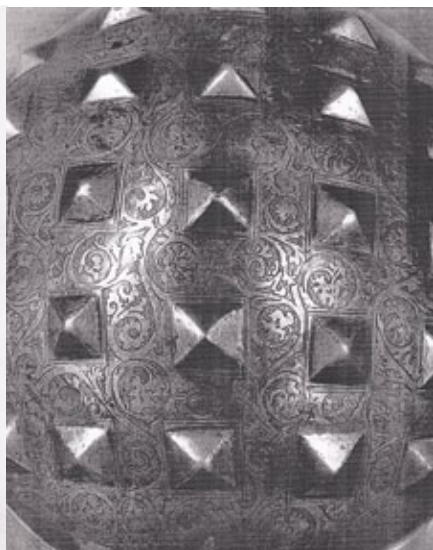
⁸² H. Nickel, S. Pyhrr, L. Tarassuk, op. cit., s. 38.

⁸³ Kandelabrowy ornament – ornament w formie świecznika połączonego często z motywami arabski lub groteski, ułożony w układzie symetrycznym. Jeden z typowych ornamentów o rodowodzie antycznym, rozpowszechniony w okresie renesansu i klasycyzmu. Vide: *Słownik terminologiczny...*, s. 174.

⁸⁴ G. Laking, op. cit., t. III, s. 249–250; J. Mann, *Notes on the Armour...*, s. 225; H. Nickel, S. Pyhrr, L. Tarassuk, op. cit., s. 34–38.

Ryc. 21. Zbroja z diamentami z Museo Nazionale del Bargello we Florencji nr inw. 756 (L. G. Boccia, E. T. Coelho, op. cit., ryc. 223-226, 228-235, s. 236-238)

Ryc. 21a. Zbroja z diamentami z Museo Nazionale del Bargello we Florencji nr inw. 756. Fragment dekoracji napierśnika (L. G. Boccia, E. T. Coelho, op. cit., ryc. 223-226, 228-235, s. 236-238)

poziomej listwie napierśnika, wytrawiono fryz z Maryją Dziewicą z Dzieciątkiem pomiędzy św. Sebastianem po prawej i św. Barbarą po lewej stronie. Wszystkie części, szczególnie naplecznik, są bogato dekorowane arabeską. Dodatkowo zbroja jest w całości zdobiona bogatym diamentowaniem, którego podstawę uwytklono dwoma kreskami⁸⁷. Pomiędzy diamentami, zbroja trawiona jest gęstą

Do tej grupy możemy zaliczyć *armatura da piede* z Florencji⁸⁵, jedyne źródło, które zachowało w oryginale wszystkie części (nr inw. 756)⁸⁶ (Ryc. 21). Napierśnik u góry i pod pachami wykończono grubą dekoracją sznurową. Na

⁸⁵ Nie spełnia ona kryteriów zbroi żłobkowanej oraz gładkiej. Została tutaj włączona ze względu na kształt oraz dekorację.

⁸⁶ G. Laking, op. cit., t. IV, London 1921, ryc. 1214, s. 129; L. Boccia, E. Coelho, op. cit., ryc. 223-226, 228-235; L. Boccia, *Le armature di S. Maria...*, przypis 31, s. 121; O. Gamber, *Der Italienische Harnisch...*, s. 76-78, ryc. 47, s. 74, ryc. 49, s. 75; B. Thomas, O. Gamber, H. Schedelmann, op. cit., nr kat. 23; O. Trapp, M. Scalini, op. cit., s. 119, ryc. 13, s. 128.

⁸⁷ O. Gamber, *Der Italienische Harnisch...*, s. 79; L. Boccia, E. Coelho, op. cit., ryc. 223-226, 228-235.

wicią roślinną, wykonaną na kreskowej powierzchni (Ryc. 21a). Na hełmie znajduje się głowa herosa i motto *VICTOR POPULI – ZWYCIĘZCA LUDU*⁸⁸.

Zbroja z *Musée de l'Armée* (nr inw. G 8)⁸⁹ należy do ciężkiego jeździeckiego typu (Ryc. 22). Górna listwa napierśnika jest ozdobiona ornamentem sznurowym, a folgi pachowe są proste. Na napierśniku w centralnej części jest 8 kanelur, po bokach – 5. Rowki wykonano w kształcie ciągłej wiązki i uwypuklono dwoma kreskami po bokach.

Fryz na napierśniku pokazuje Maryję Dziewicę z Dzieciątkiem, pomiędzy św. Barbarą i prawdopodobnie św. Małgorzatą⁹⁰ lub św. Martą⁹¹, które także wytrawione są na nałokciach. Poniżej w wąskim pasku umieszczono modlitwę: *MATER DEI MEMENTO MEI – MATKO BOŻA PAMIĘTAJ O MNIE*. Wszystkie części są bogato ornamentowane kwiatowymi arabeskami o spiralnych liściach oraz trofeami⁹².

Przejdziemy teraz do analizy źródeł trójwymiarowych o powierzchni gładkiej. Napierśnik zbroi z Chur-

Ryc. 22. Zbroja z Musée de l'Armée w Paryżu nr inw. G 8 (J. Reverseau, op. cit., ryc. 2 s. 118)

⁸⁸ J. Mann, *Notes on the Armour...*, s. 224; L. Boccia, E. Coelho, op. cit., ryc. 223–226, 228–235, s. 236–238.

⁸⁹ *Musée d'Artillerie...*, ryc. 6; L. Robert, op. cit., s. 32, 46; G. Niox, op. cit., s. 23–24, ryc. IX; J. Mann, *Notes on the Armour...*, s. 226; O. Gamber, *Der Italienische Harnisch...*, s. 77; J. Reverseau, op. cit., s. 118–121; L. Boccia, E. Coelho, op. cit., ryc. 198–204.

⁹⁰ J. Reverseau, op. cit., s. 118.

⁹¹ G. Niox, op. cit., s. 23–24; L. Boccia, E. Coelho, op. cit., s. 226–227.

⁹² J. Mann, *Notes on the Armour...*, s. 226, ryc. LXIX; J. Reverseau, op. cit., s. 118–121.

Ryc. 23. Napierśnik z Churburga zamek Coira nr inw. S 80 (L. Boccia, E. Coelho, op. cit., ryc. 188-193)

Ryc. 23a. Naplecznik z Churburga zamek Coira nr inw. S 80 (L. Boccia, E. Coelho, op. cit., ryc. 188-193)

burga (nr inw. S 80)⁹³ u góry zakończony jest poziomą linią, wywiniętą na zewnątrz. Tak samo wykonane są listwy na folgach pachowych (Ryc. 23).

Trzypolowy fryz, w centralnej części napierśnika, z trzema medalionami, przedstawia w środku Matkę Bożą z Dzieciątkiem w środku, św. Franciszka po lewej i św. Sebastiana po prawej stronie. Boczne postacie pokazane są na tle lasu, centralna na tle architektonicznym. Poniżej w wąskim pasku zamieszczono tekst z ewangelii według św. Jana: *OS NON CHOMINUETIS EX EO* – KOŚĆ JEGO NIE BĘDZIE ZŁAMANA⁹⁴. W pionowych pasach zastosowano trawioną wić roślinną w postaci spiralnych łodyg a folgi pachowe ozdobiono łodygami z kwiatami.

Na napleczniku w poziomym górnym pasie⁹⁵ umieszczono trawioną spiralnie wić roślinną, a w drugim, węższym pasie, ochronny tekst: *O MATER DEI MEMENTO MEI MATKO* – MATKO BOŻA PAMIĘTAJ O MNIE. Całą dekorację wykonano na kreskowym podkładzie⁹⁶ (Ryc. 23a).

⁹³ J. Mann, *Notes on the Armour...*, ryc. LXVIII, fig. 2; L. Boccia, E. Coelho, op. cit., ryc. 188–193; O. Trapp, M. Scalini, op. cit., s. 119, 295–296.

⁹⁴ J. Mann, *Notes on the Armour...*, s. 222; L. Boccia, E. Coelho, op. cit., ryc. 188–193, s. 226–227.

⁹⁵ Jest on węższy od tego na napierśniku. Vide: L. Boccia, E. Coelho, op. cit., ryc. 190.

⁹⁶ L. Boccia, E. Coelho, op. cit., ryc. 188–193, s. 226–227.

Ryc. 24. Napierśnik z Churburga zamek Coira
nr inw. S 82
(O. Trapp, M. Scalini, op. cit., s. 298)

Ryc. 25. Napierśnik z Santuario della Madonna delle Grazie
di Curtatione di Mantovia nr inw. B 10
(L. Boccia, *Le armature di S. Maria...*, ryc. 414-430)

Druga zbroja z tej samej kolekcji (nr inw. S 82)⁹⁷ w budowie jest taka sama (Ryc. 24). Różnice występują tylko w dekoracji. W górnym fryzie ornament przedstawia w środku Najświętszą Marię Pannę z Dzieciątkiem, pomiędzy aniołami zwróconymi w jej stronę. Z prawej przedstawiono postać św. Sebastiana z lewej – św. Barbary⁹⁸. Święci pokazani zostali na tle lasu, Matka Boska – na tle architektonicznym. Poniżej znajdują się 3 pionowe pasy, trawione wicią roślinną, a w środkowym w kole wytrawiono centaury, prawdopodobnie Chirona (Chieron)⁹⁹ lub Nessosa¹⁰⁰. Ornamentykę wykonano na kreskowym podkładzie.

⁹⁷ J. Mann, *Notes on the Armour...*, ryc. LXVIII, fig. 1; O. Trapp, M. Scalini, op. cit., s. 119, 298; A. Williams, op. cit., s. 222.

⁹⁸ J. Mann, *Notes on the Armour...*, s. 222; O. Trapp, M. Scalini, op. cit., s. 119.

⁹⁹ Chiron, (Chieron) grecki centaur słynący z mądrości i szlachetności, obdarzony przez bogów nieśmiertelnością. Był wychowawcą greckich bohaterów takich jak: Jazon, Nestor, Achilles, Asklepios. Zraniony przypadkiem przez Heraklesa zatrutą strzałą, nie mógł rany wyleczyć, ani jako nieśmiertelny umrzeć. Dopiero Prometeusz zgodził się przejąć na siebie jego nieśmiertelność i dzięki temu Chiron (Cheiron) mógł przejść do Hadesu. Vide: *Mały słownik kultury...*, s. 93.

¹⁰⁰ Nessos – grecki centaur, którego zabił Herkules, gdy usiłował porwać mu żonę Dejanirę. Vide: *Mały słownik kultury...*, s. 303.

Ryc. 26. Zbroja z Staatliche Kunstsammlungen
Rüstammer w Dreźnie nr inw. A 117,
M 8 (napierśnik) (R. Zschille, R. Forrer,
*Die Waffensammlung des Herrn Stadtrath Rich.
Zschille in Grossenhain (sachsen)*, Berlin 1894,
nr kat. 160-160a, s. ryc. 62-63)

Ryc. 26a. Zbroja z Staatliche Kunstsammlungen
Rüstammer w Dreźnie nr inw. A 117,
M 8 (naplecznik) (R. Zschille, R. Forrer,
*Die Waffensammlung des Herrn Stadtrath Rich.
Zschille in Grossenhain (sachsen)*, Berlin 1894,
nr kat. 160-160a, s. ryc. 62-63)

Napiersnik z *Madonna del Grazie* (nr inw. B 10)¹⁰¹ ma prostą, wywiniętą do zewnątrz górną listwę i tak samo wykonane folgi pachowe (Ryc. 25). We fryzie wytrawiona jest Matka Boża z Dzieciątkiem, po prawej św. Sebastian, po lewej św. Barbara. W środkowym pionowym pasie na górze, wytrawiono popiersie mężczyzny w renesansowym stroju, boczne ozdobiono arabeską. Całą ornamentykę wykonano na kreskowym tle.

Napiersnik z rzymskiej *La collezione Odescalchi di Palazzo Venezia* (nr inw. 1315)¹⁰², ma prostą górną listwę wywiniętą na zewnątrz i w ten sam sposób wykonane folgi pachowe. We fryzie znajduje się Madonna z Dzieciątkiem w otoczeniu dwóch świętych. Niestety ornamentyka jest zniszczona, zarówno we fryzie, jaki i pionowych pasach. W tych ostatnich można rozpoznać tylko zarysy medalionów z popiersiami¹⁰³.

Zbroja z *Staatliche Kunstsammlungen* w Dreźnie (nr inw. A 117, M 8)¹⁰⁴, podobnie jak poprzednie, posiada prostą wywiniętą na zewnątrz górną listwę (Ryc. 26, 26a). We fryzie w centrum, przedstawiono zwiastowanie Najświętszej Marii Panny, z prawej św. Jana Ewangelistę, po lewej św. Jana Chrzciciela z napisami: *ECCE AGNUS DEI – OTO BARANEK BOŻY*, a poniżej wytrawiono tekst z ewangelii św. Jana: *HOS NON COMINUUETIS EX HEO – KOŚĆ JEGO NIE BĘDZIE ZŁAMANA*. Pięć pasów ornamentu biegnie z fryzu do talii. W nich wytrawiono postacie z historii klasycznej: Kleopatę¹⁰⁵, Muciusa Scaevolę¹⁰⁶ oraz Lukrecję¹⁰⁷ w otoczeniu arabesek. Tym samym ornamentem wykończone są paski wzdłuż ochrony lędźwi i końcówek wszystkich folg fartucha i taszek¹⁰⁸. Na napleczniku,

¹⁰¹ O. Trapp, M. Scalini, op. cit., s. 119; L. Boccia, *Le armature di S. Maria...*, ryc. 414–430.

¹⁰² N. di Carpegna, op. cit., nr kat. 4; O. Trapp, M. Scalini, op. cit., s. 119.

¹⁰³ N. di Carpegna, op. cit., nr kat. 4.

¹⁰⁴ R. Zschille, R. Forrer, *Die Waffensammlung des Herrn Stadtrath Rich. Zschille in Grossenhain (sachsen)*, Berlin 1894, nr kat. 160–160a, s. ryc. 62–63; M. von Ehrenthal, op. cit., nr kat 117, s. 20; *Harnische...*, nr kat 3; L. Boccia, *Le armature di S. Maria...*, przypis 31, s. 121; J. Mann, *Notes on the Armour...*, s. 223, ryc. LXXI, fig. 2; *Harnische...*, nr kat. 3.

¹⁰⁵ Kleopatra zwana Wielką (68–30 r. p. n.e.) – ostatnia królowa Egiptu. Po wkroczeniu Oktawiana do Egiptu, odebrała sobie życie, aby nie dostać się w ręce Rzymian. Była kobietą inteligentną, wykształconą, ambitną i rządzą władzy. Vide: *Mały słownik kultury...*, s. 229–230.

¹⁰⁶ Mucjusz Scaewola (Caius Mucius Cordus) – ten legendarny bohater rzymskiej republiki, naraził się dla swojego narodu na śmierć. W czasie oblężenia Rzymu przez Etrusków, przedarł się w przebraniu do obozu ich króla Porsenny, z zamiarem zabicia go. Ale przez pomyłkę zabił pisarza wojskowego. Gdy został ujęty, na dowód, że Rzymianie są nieustraszeni, włożył prawą rękę do ognia. Będąc pod wrażeniem jego bohaterstwa, Porsenna darował mu życie i zawarł pokój z Rzymem. W ten sposób Mucjusz stał się leworeki (Scaewola łac. mańkut). Vide: S. Carr-Gomm, *Słownik symboli w sztuce*, Warszawa 2005, s. 168.

¹⁰⁷ Lukrecja (VI w. p.n.e.) – według legendy córka patrycjusza rzymskiego zhańbiona przez syna króla Tarkwiniusza Pysznego. Wypadek ten miał się stać bezpośrednią przyczyną wybuchu powstania przeciwko Tarkwiniuszowi, w wyniku którego król został wygnany. Spowodowało to zmianę ustroju i dało początek republice rzymskiej. Vide: *Mały słownik kultury...*, s. 269.

¹⁰⁸ J. Mann, *Notes on the Armour...*, s. 223; *Harnische...*, nr kat. 3; L. Boccia, *Le armature di S. Maria...*, przypis 31, s. 121.

Ryc. 27. Zbroja z Museum Altes Zeughaus w Solurze nr inw. ZS 2-3 (O. Trapp, M. Scalini, op. cit., s. 119, ryc. 3, s. 124)

w kole wytrawiono Herkulesa¹⁰⁹ i Samsona¹¹⁰. Ornament wykonano na kreskowej powierzchni.

Napierśnik z taszkami z *Museum Altes Zeughaus* w Solurze (nr inw. ZS 2-3)¹¹¹ ma prosto zakończoną górną listwę i tak samo wykonane folgi pachowe (Ryc. 27). Trawiony fryz pokazuje Matkę Boską z Dzieciątkiem pomiędzy św. Sebastianem i św. Barbarą. Poniżej w wąskim pasku wytrawiono ochronny tekst: *HOS NOS COMMUNUETIS EX EO – KOŚĆ JEGO NIE BĘDZIE ZŁAMANA*¹¹². Pod nim krzyż św. Andrzeja z ukrzyżowanym świętym w punkcie przecięcia ramion krzyża. Na napleczniku trawiony monogram IHS i powtórzony krzyż św. Andrzeja. W pionowych pasach dekoracja arabeskowa¹¹³, na kreskowej powierzchni.

Napierśnik zbroi z Filadelfii (nr

¹⁰⁹ Herkules (Herakles) – heros odznaczający się nadludzką siłą. Jest przedstawiany jako wspaniale zbudowany olbrzym z maczugą, ubrany w skórę lwa nemejskiego. Herkules może być personifikacją siły, odwagi i wytrzymałości. Opowieść o nim, traktowano także jako alegorię zwycięstwa dobra nad złem. Vide: S. Carr-Gomm, op. cit., s. 93.

¹¹⁰ Samson został poświęcony Bogu poprzez przysięgę abstinencji, niestrzyżenia włosów i unikania kontaktu ze zwłokami. Odznaczał się niezwykłą siłą fizyczną. Przepowiedź mówi o tragicznej utracie tej siły, na skutek zerwania przysięgi nazirejskiej. W wyniku zdrady Dalili, która w porozumieniu z Filistynami dowiedziała się, jak pozbawić Samsona siły przez obcięcie mu włosów. Został pojmany i oślepiiony, po czym uczyniono zeń niewolnika. Mógł dokonać zemsty, kiedy odrosły mu włosy. Jahwe, Bóg Izraelitów, raz jeszcze przywrócił mu siłę po to, by zniszczył wielką filistyńską świątynię Dagona w Gazie, zabijając swych ciemniców, a także siebie samego. Jego śmierć nie jest przedstawiana jako samobójstwo, lecz jako powrót do misji, którą na pewien czas porzucił. Samson miał pokazać Filistynom, że Izrael może ich zwyciężyć, skoro taka będzie wola Pana Boga. Vide: *Encyklopedia Powszechna*, t. XXII, Warszawa 1866, s. 883–884; *Encyklopedia Britannica*, t. XXXVIII, Poznań 2004, s. 46–47; P. de Rynck, *Jak czytać opowieści biblijne i mitologiczne w sztuce*, Kraków 2009, s. 310–311.

¹¹¹ R. Wegeli, op. cit., nr kat. 2; J. Mann, *Notes on the Armour...*, s. 223; L. Boccia, *Le armature di S. Maria...*, s. 121, przypis 31; O. Trapp, M. Scalini, op. cit., s. 119, ryc. 3, s. 124.

¹¹² Tłumaczenie na podstawie <http://biblia.deon.pl/rozdzial.php?id=358>, dostęp 23 VIII 2018 r.

¹¹³ R. Wegeli, op. cit., nr kat. 2; J. Mann, *Notes on the Armour...*, s. 223.

Ryc. 28. Napierśnik z Philadelphia Museum of Art w Filadelfii nr inw. 1977-167-150 (<https://www.philamuseum.org/collections/permanent/71286.html?mulR=1362820721|73#>, dostęp: 28 VI 2018 r.)

Ryc. 28a. Naplecznik z Philadelphia Museum of Art w Filadelfii nr inw. 1977-167-150 (<https://www.philamuseum.org/collections/permanent/71286.html?mulR=1362820721|73#>, dostęp: 28 VI 2018 r.)

inw. 1977-167-150)¹¹⁴ jest kulisty z prostą górną listwą i dwoma bocznymi, tworzącymi folgi pachowe (Ryc. 28). Na szczycie środkowego pasa znajduje się herb¹¹⁵, a po lewej stronie litera M. Dekoracja pancerza jest trawiona a ornament składa się z trzech pasów wypełnionych stylizowanymi spiralami na kreskowym podkładzie. Jest to klasyczny włoski motyw liściasty tego okresu, czyli arabeska¹¹⁶. Powyżej znajduje się fryz z Maryją Dziewicą z Dzieciątkiem, po prawej św. Antoni, po lewej św. Bernard. Pod nim, w wąskim pasku, umieszczono werset z ewangelii św. Jana: *OS NON CHOMINVETIS EX EO* – KOŚĆ JEGO NIE BĘDZIE ZŁAMANA.

Naplecznik wymodelowany jest na kształt pleców i ma trzyfolgową ochronę łędźwi. Na tylnej płycie, znajdują się również trzy ozdobne pasy flankowane, grawerowane motywem spiralnym, a środkowy arabeskami w układzie kandela-

¹¹⁴ L. Boccia, *Ancient Italian Pieces...*, ryc. 19, s. 32.

¹¹⁵ Prawdopodobnie jest to herb śląskiej rodziny von Reibnitz a dokładnie Georga Freiherr von Reibnitz (1489–1535). Jednak do udowodnienia tej tezy, potrzebne są szczegółowe badanie heraldyczne.

¹¹⁶ L. Boccia, *Ancient Italian Pieces...*, s. 51–52.

Ryc. 29. Napierśnik z Metropolitan Museum of Art w Nowym Jorku nr inw. 29.150.78 (S. Pyhrr, *op. cit.*, ryc. 11-12, s. 118-119.)

Ryc. 29a. Napierśnik – fragment dekoracji z Metropolitan Museum of Art w Nowym Jorku nr inw. 29.150.78 (S. W. Pyhrr, *op. cit.*, ryc. 11-12, s. 118-119.)

browym. Powyżej znajduje się fryz podzielony na 3 panele, pokazuje od prawej: św. Sebastiana, św. Krzysztofa z Dzieciątkiem i św. Barbarę. Na trójkącie wytłoczonym pośrodku fartucha znajduje się kolejny motyw kandelabrow, podczas gdy folgi fartucha i ochrony lędźwi są otoczone wytrawionymi pasmami zawierającymi spiralne wzory¹¹⁷. Cała dekoracja wykonana jest na kreskowym tle (Ryc. 28a).

W górnym fryzie napierśnika z *Metropolitan Museum of Art* (nr inw. 29.150.78)¹¹⁸ przedstawiono Jezusa, jako Zbawiciela Świata (*Salvator Mundi*) (Ryc. 29). W lewej ręce trzyma jabłko królewskie, prawą błogosławi. Całość zamknięta w otoczeniu wieńca laurowego z powiewającymi wstęgami. Z prawej strony umieszczono św. Jana Chrzciciela z lewej św. Sebastiana. Nad fryzem, w trójkątnie ukształtowanych powierzchniach, wytrawiono medaliony z popiersiami antycznych postaci pokazane z profilu, a przestrzenie między nimi wypełniono arabeską. Poniżej występują 3 pionowe pasy, środkowy wypełniono trofeami wojennymi, boczne – zwojami roślinnymi. Całość dekoracji wykonano na kratkowym tle¹¹⁹.

¹¹⁷ L. Boccia, *Ancient Italian Pieces...*, s. 51-52, ryc. 36, 37, s. 50; idem, *Le armature di S. Maria...*, przypis 31, s. 121.

¹¹⁸ S. Pyhrr, *op. cit.*, ryc. 11, 12, s. 118-119.

¹¹⁹ Ibidem, s. 117-118, ryc. 11, s. 118, ryc. 12, s. 119.

Ryc. 30. Naramiennik z Museo Stibbert we Florencji nr inw. 3146 (S. Pyhrr, op. cit., ryc. 15, s. 121)

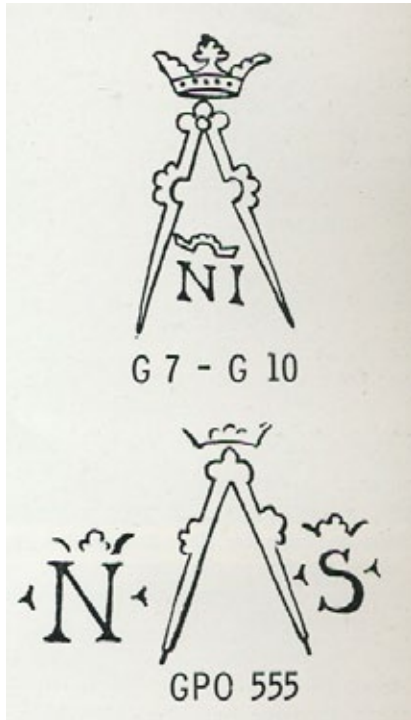
Niekompletna zbroja z *Museo Stibbert* (nr inw. 3146)¹²⁰ składa się z obojczyka, napierśnika z naplecznikiem i opach. W górnej partii ochrony piersi znajduje się pogrubiony ornament sznurowy – podobnie wykończone zostały folgi pachowe. Na obojczyku umieszczono motto: *UN BELLA MORIR TUTA LA VITA ONORA* – PIĘKNA ŚMIERĆ HONOREM DLA CAŁEGO ŻYCIA i przedstawienie Marcusa Curtiusa¹²¹ skaczącego do zatoki¹²². Na napierśniku znajduje się zatarty fryz – w przegródkach przedzielonych przez renesansowe filary znajdowały się zapewne przedstawienia świętych (wśród nich można rozpoznać jedynie św. Barbarę). Poniżej, w wąskim pasku, zamieszczono fragment z ewangelii św. Jana: *OS NON COMMINETIS EX EO* – KOŚĆ JEGO NIE BĘDZIE ZŁAMANA. Dolną część napierśnika przyozdobiono dużymi skrzyżowanymi pochodniami i zwojami liści. Tam też znajduje się mocno zatarta inskrypcja. Można rozpoznać tylko litery *NO D[...] O[...] IO[...]*¹²³. Pasy pod pachami są trawione arabeskami na ciemnym tle. Na napleczniku powtórzono ornament z pochodniami i zwojami liści oraz umieszczono inskrypcję *NON[...] D[...] IO[...]*¹²³.

¹²⁰ A. Williams, op. cit., s. 227.

¹²¹ Curtius Marcus – młodzieniec, który rzucił się w 362 r. p.n.e., w celu przebłagania bogów, w przepaść, jaka powstała na forum rzymskim wskutek trzęsienia ziemi. Przepaść natychmiast zamknęła się. Vide: *Ilustrowana Encyklopedia Trzaski, Everta i Michalskiego*, red. S. Lam, t. I, Kraków 1927, s. 694.

¹²² J. Mann, *Notes on the Armour...*, s. 223.

¹²³ *Ibidem*, s. 224.

Ryc. 31. Sygnatury Nicolasa de Silva
(J. P. Reverseau, op. cit., ryc. 4, s. 118)

Ochronę łędźwi zdobi arabeska, astrolabium¹²⁴, otwarta księga oraz tarcza herbowa z inskrypcją, która prawdopodobnie zawiera imię NICODE[...] (NICODEMUS, NIKODEM), ale czy jest to podpis właściciela, artysty czy świętego patrona, trudno odgadnąć.

Z tej samej kolekcji pochodzi trawiony naramiennik (nr inw. 1031)¹²⁵ (Ryc. 30), którego 8 wąskich pasów, mieszczących w środku liściaste zwoje, łączy się w jego centrum, na obwodzie medalionu z popiersiem antycznej postaci w hełmie¹²⁶.

Podobną ornamentyką charakteryzują się zabytki z *Musée de l'Armée* w Paryżu. Źródła te to pełne zbroje używane przez ciężką jazdę. Wykonane zostały przez Nicolasa de Silva (czynny 1511–1549), mediolańskiego płatnerza, sygnującego swoje zbroje inicjałami „NI” lub „NS” (Ryc. 31) z koronowanym znakiem cyrkla¹²⁷ (nr inw. G 7, G 9, G 10, G 178, G. Po. 555)¹²⁸.

¹²⁴ Astrolabium – przyrząd do mierzenia kątów. W średniowieczu, stosowany w nawigacji i używany do mierzenia wysokości gwiazd. Vide: *Wielka Encyklopedia Powszechna PWN*, t. I, Warszawa 1968, s. 423, 429.

¹²⁵ J. Mann, *Notes on the Armour...*, s. 224; S. W. Pyhrr, op. cit., s. 120, ryc. 15, s. 121; A. Williams, op. cit., s. 227.

¹²⁶ S. Pyhrr, op. cit., s. 120.

¹²⁷ C. Blair, *The Emperor Maximilian's Gift of Armour to King Henry VIII and the Silvered and Engraved Armour at the Tower of London*, „Archaeologia” Oxford 1965, ryc. 1, s. 22–24; J. Reverseau, op. cit., s. 118–119; S. Pyhrr, op. cit., przypis 1, s. 111; L. Boccia, *Le armature di S. Maria...*, nr 114, s. 291. Podawana jest też data działalności Niccolo Silva 1510–1550. Vide: H. Nickel, *Ulstein Waffnenbuch*, Frankfurt/M. – Berlin – Vienna, 1974, s. 284.

¹²⁸ *Musée d'Artillerie...*, ryc. 4, 6, 9; L. Robert, op. cit., s. 32, 45–47, 86; G. Niox, op. cit., ryc. V, s. 11–12, ryc. XI, s. 23–24; G. Laking, op. cit., t. III, s. 265, ryc. 1046, s. 266; J. Mann, *Notes on the Armour...*, s. 225, ryc. LXIX a, c, ryc. LXXI, fig. 1, 3; J. Reverseau, op. cit., s. 118–121; O. Gamber, *Der Italienische Harnisch...*, s. 77–78, ryc. 51, s. 76; C. Blair, *The Emperor Maximilian's...*, ryc. 7b, 7c, 8c; B. Thomas, O. Gamber, *Konrad Seusenhofer – Studien zu seinen Spätwerken zwischen 1511–1517*, *Konsthistorisk Tidskrift*, t. XVIII, Stockholm 1949, s. 66, 68; S. Pyhrr, op. cit., s. 111–121; B. Thomas, O. Gamber, *Die Mailänder Plattnerkunst*, „Gesammelte Schriften zur Historischen Waffenkunde”, t. I, Graz 1977, s. 1007; L. Boccia, E. Coelho, op. cit., ryc. 172–176, 179–180, 211–222; L. Boccia, *Le armature di S. Maria...*, przypis 18, s. 117; S. Pyhrr, op. cit., s. 111–112, ryc. 1, 2. S. 113.

Ryc. 32. Zbroja z Musée de l'Armée w Paryżu nr inw. G 7 (J. Reverseau, op. cit., ryc. 5, s. 120)

Ryc. 32a. Dekoracja skrzydła oporowego naramiennika zbroi z Musée de l'Armée w Paryżu nr inw. G 7 ([https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Niccol%C3%B2_silva_armatura_da_giostra_e_da_battaglia_1510-15_ca._\(mus%C3%A9_de_l%27arm%C3%A9e\)_02.jpg](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Niccol%C3%B2_silva_armatura_da_giostra_e_da_battaglia_1510-15_ca._(mus%C3%A9_de_l%27arm%C3%A9e)_02.jpg), dostęp: 28 VI 2018 r.)

Zbroja (nr inw. G 7)¹²⁹ jest trawiona złożoną arabeską¹³⁰ (Ryc. 32). Posiada dekorację w postaci Matki Bożej oraz słowa modlitwy: *MATER DEI MEMENTO MEI* – MATKO BOŻA PAMIĘTAJ O MNIE, który powtarza się na skrzydle oporowym naramiennika¹³¹ (Ryc. 32a).

Zbroja (nr inw. G 9)¹³² nie zachowała się w całości – brakuje jej obecnie ochron nóg (Ryc. 8). W górnym fryzie przestrzeń wypełniona jest arabeskami na kreskowanej powierzchni, medalionami z popiersiami herosów oraz zawiera tajemniczy napis HURIO R (być może jest to zniekształcone słowo łacińskie – *curiator, curiatoris*, oznaczające sługę dworskiego, dworzanina; natomiast R może oznaczać *Rex* – król; wtedy można by rozszyfrować ten napis, jako

¹²⁹ *Musée d'Artillerie...*, ryc. 4; L. Robert, op. cit., s. 45–46; O. Gamber, *Der Italienische Harnisch...*, s. 76; J. Reverseau, op. cit., s. 120; L. Boccia, E. Coelho, op. cit., ryc. 172–176, 179–180; S. Pyhrr, op. cit., s. 111, ryc. 1, s. 113, ryc. 7, s. 116.

¹³⁰ J. Mann, *Notes on the Armour...*, s. 229.

¹³¹ L. Robert, op. cit., s. 45–46; J. Reverseau, op. cit., s. 120; J. Mann, *Notes on the Armour...*, s. 229, ryc. LXIXe.

¹³² *Musée d'Artillerie...*, ryc. 6; L. Robert, op. cit., s. 32, 46–47.

Ryc. 33. Zbroja z Musée de l'Armée w Paryżu nr inw. G 10 (J. Reverseau, op. cit., ryc. 6, s. 120) Ryc. 34. Zbroja z Musée de l'Armée w Paryżu G. Po. 555 (J. Reverseau, op. cit., ryc. 8, s. 121)

– dworzanin króla). Poniżej fryzu, w wąskim pasku zawarto słowa modlitwy: *MATER DEI MEMENTO MEI* – MATKO BOŻA PAMIĘTAJ O MNIE¹³³.

Zbroja (nr inw. G 10)¹³⁴ na lamówkach i ochronach nóg posiada wytrawione instrumenty muzyczne i arabską (Ryc. 33).

Dwie zbroje mistrza de Silva, zasługują na szczególną uwagę. Pierwsza, wykonana dla Manuela I Szczęśliwego, króla Portugalii (1495–1521) ma trawione sfery armilarne oraz bogato złożone arabeski i trofea wojenne (G. Po. 555)¹³⁵ (Ryc. 34). Poza tym, ornament wzbogacono o tematykę chrześcijańską, mitologiczną i aktualną. Wyobrażono na niej sceny z życia św. Jana Chrzciciela,

Gaiusa Muciusa Scaevola, Orfeusza¹³⁶ i Hefajstosa¹³⁷. Ciekawym elementem jest napis SZOA¹³⁸ odnoszący się do ludobójstwa dokonanego na Żydach w Lizbonie w 1506 r.¹³⁹

¹³³ L. Robert, op. cit., s. 32, 46–47; J. Mann, *Notes on the Armour...*, s. 226, ryc. LXIXb.

¹³⁴ L. Robert, op. cit., s. 32, 47; J. Reverseau, op. cit., s. 120.

¹³⁵ J. Reverseau, op. cit., s. 120–121, ryc. 8–9, s. 121.

¹³⁶ Orfeusz – muzyk i poeta, uważany za jednego z twórców muzyki greckiej. Jego gra i śpiew oblaskawiały dzikie zwierzęta, poruszały lasy i skały. Brał udział w wyprawie Argonautów. Poślubił Eurydykę, gdy zmarła, zszedł do Hadesu i śpiewem swym tak wzruszył świat podziemny, że zwrócono mu Eurydykę pod warunkiem, że do chwili wyjścia na ziemię nie obejrzy się za żoną, która pójdzie za nim. Orfeusz złamał zakaz i stracił Eurydykę bezpowrotnie. Vide: *Mały słownik kultury...*, s. 315.

¹³⁷ J. Mann, *Notes on the Armour...*, s. 226. J. Reverseau, op. cit., s. 121; C. Blair, *The Emperor Maximilian's...*, s. 22. Hefajstos – grecki bóg ognia, nadworny kowal i złotnik bogów olimpijskich (w religii rzymskiej Wulkan). Vide: *Mały słownik religioznawczy...*, s. 156.

¹³⁸ J. Reverseau, op. cit., s. 121. Szoa – współcześnie słowo to jest synonimem dla całkowitej eksterminacji Żydów w czasie II wojny światowej. Ale w języku hebrajskim znaczy także „zniszczenie, katastrofa, kataklizm”. Wcześniej używano go na określenie dużego zniszczenia Żydów w miastach lub rejonach. Informację tę przekazał mi Pan Baruch Ciesielski z Fundacji Ronalda S. Landera w Łodzi.

¹³⁹ A. de Oliveira Marques, *Historia Portugalii*, t. I, Warszawa 1987, s. 189.

Kolejna zbroja wykonana została w kształcie kombinezonu (nr inw. G 178)¹⁴⁰. Jej ornamentyka nawiązuje do czterolistnej koniczyny, symbolu szczęścia. Listki w środku wypełnione są arabskimi, a pasy na napierśniku trofeami¹⁴¹.

Szturmak Charlesa III de Burbon (1490–1527)¹⁴² (nr inw. A 328)¹⁴³, z *Kunsthistorisches Museum: Hofjagd- und Rüstammer* w Wiedniu, musiał powstać przed 1527 r., ponieważ księżę zginął w czasie *Sacco di Roma*¹⁴⁴. Cały trawiony jest złotem, pomiędzy szerokimi pasami. Na grzebieniu i obojczyku wytrawiono pięciopłatkowe kwiaty przedzielone snopkami, na podbródku – muzykantów ze skrzypcami, bębnami i piszczałkami oraz nagiego tancerza z tamburynem na krzyżowym podkładzie. Nakarczek ozdobiono scenami z życia Herkulesa. Dwukrotnie przedstawiony jest Nessos¹⁴⁵

Ryc. 35. Szturmak z Kunsthistorisches Museum: Hofjagd- und Rüstammer w Wiedniu nr inw. A 328 (B. Thomas, O. Gamber, Katalog der..., ryc. 122)

¹⁴⁰ G. Niox, op. cit., ryc. V; L. Robert, op. cit., s. 86; B. Thomas, *Der Knabenharnisch...*, s. 226–227; O. Gamber, *Der Italienische Harnisch...*, s. 78, 81, ryc. 58, s. 81; L. Boccia, E. Coelho, op. cit., nr kat. 211–222; G. Laking, op. cit., t. III, s. 265, ryc. 1046, s. 266; J. Reverseau, op. cit., s. 120, ryc. 7, s. 121.

¹⁴¹ M. Cieśla, *Napierśnik i naplecznik kostiumowy z Muzeum Wojska Polskiego w Warszawie na tle zbroi tego typu*, „Studia z Dziejów Wojskowości”, t. IV, 2015, s. 29, 50–51.

¹⁴² Charles de Bourbon – jeden z najbogatszych ludzi w Europie. W 1507 r., towarzyszył Ludwikowi XII w wyprawie genueńskiej, odznaczając się następnie w bitwie pod Agnadello w 1509 r. Słynny z odwagi i waleczności, w 26 roku życia został mianowany konetablami Francji przez Franciszka I. W bitwie pod Marignano 13–14 IX 1515 r., jako dowódca przedniej straży, przechylił szalę zwycięstwa na stronę francuską. Został wicekrólem Mediolanu. Prześladowany następnie i upokorzony przez Franciszka I, przeszedł na stronę cesarza Karola V. Przyczynił się do zwycięstwa wojsk cesarskich w bitwie pod Pawią 25 II 1525 r., gdzie do niewoli dostał się król Francji. W 1527 r. wyruszył z Mediolanu na Rzym. Podczas szturm na Wieczne Miasto został śmiertelnie ranny. Vide: *Encyklopedia wojskowa*, red. O. Laskowski, t. I, Warszawa 1931, s. 400; J. Baszkiewicz, *Historia Francji*, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk 1978, s. 205–206; P. Trafiłowski, *Wojny włoskie 1494–1559*, Ząbrze 2007, s. 273–277.

¹⁴³ B. Thomas, O. Gamber, *Katalog der...*, ryc. 122, s. 241–242.

¹⁴⁴ „Sacco di Roma” – złupienie lub spłądowanie Rzymu przez nieopłacone wojska cesarskie pod dowództwem Charlesa de Burbon (1489–1527). Vide: P. Trafiłowski, op. cit., s. 343–351.

¹⁴⁵ Nessos – grecki centaur, którego zabił Herakles, gdy ten usiłował porwać mu żonę Dejanirę. Vide: *Mały słownik kultury...*, s. 313.

Ryc. 36. Zbroja z Musée de l'Armée w Paryżu nr inw. G 38 (J. Reverseau, op. cit., ryc. 48, s. 42)

do Jacques Ricard de Genouillac (1465–1546) (nr inw. G 38)¹⁵¹ (Ryc. 36) z *Musée de l'Armée*. Bardzo podobną dekorację wykonano na hełmie z Paryża (nr inw. H 38)¹⁵², szturmaku (nr inw. A. 89)¹⁵³ (Ryc. 37) oraz łebce z *Wallace Collection* (nr inw. A. 73)¹⁵⁴ (Ryc. 38).

i Dejanira¹⁴⁶, walka z lwem nemejskim, Cerberem i Hydrą oraz medalion pod parasolem z popiersiem Cezara, trzymany przez dwa putta¹⁴⁷. Na wzmocnieniu czołowym widnieje motto: *ABIA. RESPET. AL. TVO. HONORE* – MAM SZACUNEK DLA TWOJEGO HONORU¹⁴⁸ (Ryc. 35).

Dekoracja tarczy z wiedeńskiej kolekcji (nr inw. A 328a)¹⁴⁹, wykonana jest na kształt koncentrycznych kręgów, w których znajdują się trawione, złożone splątane liście, rybia łuska, krzyż jerozolimski, cierniowa korona, litera R (prawdopodobnie oznaczająca *Rex* – król), oraz słowa modlitwy: *MATER DEI MEMENTO MEI* – MATKO BOŻA PAMIĘTAJ O MNIE¹⁵⁰.

Interesujące nas zdobienia, występują na zbroi należącej

¹⁴⁶ Dejanira – żona Heraklesa. Zazdrosna o uczucie męża do Joli ofiarowała mu szatę zanurzoną w krwi Nessosa. Miało jej to zapewnić miłość Heraklesa, a stało się przyczyną jego śmierci. Dejanira z rozpaczy popełniła samobójstwo. Vide: *Mały słownik kultury...*, s. 106.

¹⁴⁷ Putto – motyw dekoracyjny, przedstawiający małego nagiego chłopca, częsty w malarstwie i rzeźbie od okresu renesansu, nawiązujący do antycznych przedstawień Erosa, jako uskrzydłonego dziecka. Vide: *Słownik terminologiczny...*, s. 339.

¹⁴⁸ B. Thomas, O. Gamber, *Katalog der...*, s. 241–242; O. Gamber, *Der Italienische Harnisch...*, s. 78.

¹⁴⁹ B. Thomas, O. Gamber, *Katalog der...*, s. 242–243.

¹⁵⁰ Ibidem, s. 242–243.

¹⁵¹ L. Robert, op. cit., s. 51–52; J. Reverseau, op. cit., ryc. 48, s. 42.

¹⁵² *Musée d'Artillerie...*, ryc. 27; L. Robert, op. cit., s. 173; O. Gamber, *Der Italienische Harnisch...*, s. 78.

¹⁵³ J. Mann J, *The Wallace Collection...*, s. 104–105, ryc. 58.

¹⁵⁴ Ibidem, s. 94–95, ryc. 57.

Ryc. 37. Szturmak Wallace Collection w Londynie nr inw. A. 89 (<https://wallacelive.wallacecollection.org:443/eMP/eMuseumPlus?service=ExternalInterface&module=collection&objectId=60580&viewType=detailView>, dostęp: 28 VI 2018 r.)

Ryc. 38. Lębka Wallace Collection w Londynie nr inw. A. 73 (<https://wallacelive.wallacecollection.org:443/eMP/eMuseumPlus?service=ExternalInterface&module=collection&objectId=60564&viewType=detailView>, dostęp: 28 VI 2018 r.)

Styl analizowanego trawienia jest zdecydowanie włoski, zwłaszcza arabski są typowe dla ornamentu używanego w Italii. Ten sam deseń, gęsto pokryty ukośnymi lub kratkowanymi liniami stosowany był również w sztuce złotniczej i malarskiej¹⁵⁵.

Łacińskie sentencje wytrawione na zbrojach mają odstraszać złe moce, chroniąc właściciela przed ich działaniem a jednocześnie podkreślają jego wiarę chrześcijańską i oraz oddanie woli świętych.

Nie znamy dokładnego momentu, w którym po raz pierwszy użyto trawionych ornamentów do dekoracji wypolerowanej zbroi. Najwcześniejszy tego typu wzór pojawia się na napierśniku zbroi Bartolomea Colleonego (1400–1475)¹⁵⁶ (nr inw. A 183)¹⁵⁷ zachowanym w kolekcji wiedeńskiej. Jego ornamentyka, wzbogacona scenami z życia Abrahama¹⁵⁸ składającego ofiarę niebiosom i liściastymi arabskimi, należy do typu, który analizujemy. Kształt napierśnika zgadza się z ostatnimi latami życia właściciela i jeśli trawienie jest współczesnym, a nie późniejszym dodatkiem, to może być on najwcześniejszym przykładem zastosowania takiej dekoracji. Należy jednak zaznaczyć, że o ile jakość trawionej ornamentyki stosowanej na północnowłoskich zbrojach w całym XV i we wczesnych latach XVI w. różni się w szczegółach, to ogólny styl jest ten sam, a powtórzenia wykonywanych motywów ornamentacyjnych są łatwo rozpoznawalne¹⁵⁹.

Trudno jest odgadnąć, jakie przesłanki kierowały dekoratorem lub zamawiającym w wyborze świętych. Święty Jerzy to patron rycerzy, żołnierzy, ludzi mających związek z bronią i walką, rusznikarzy, zbrojmistrzów, puszkarzy, jeźdźców. Jest jednym z Czternastu Świętych Wspomożycieli. Jako żołnierz i legendarny pogromca smoka był odwołaniem oczywistym. Święty Sebastian, jako rzymski oficer, był również wojskowym świętym. Jego cudowne przeżycie po przeszyciu wieloma strzałami z bliskiej odległości może podkreślać ochronne zalety napierśnika. Święty Krzysztof (gr. Christophoros – noszący Chrystusa), mógł oznaczać głęboką

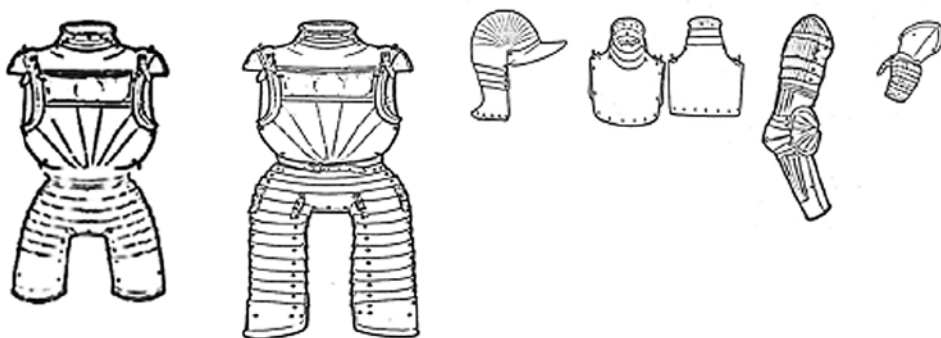
¹⁵⁵ J. Mann, *Notes on the Armour...*, s. 228–229.

¹⁵⁶ Bartolomeo Colleoni – włoski kondotier, był typem najemnego żołnierza przechodzącego z obozu do obozu. Rozpoczął swoje rzemiosło w Neapolu, służąc Sforzy. Przeszedł następnie na stronę Wenecji i bił się z księciem Mediolanu, Viscontim, ale niebawem przeszedł na jego stronę. W 1447 r. dowodzi znów wojskiem Mediolanu przeciwko Sforzy. W 1448 r. walczy po stronie Wenecji ze Sforzą, lecz wkrótce przechodzi na jego stronę i pomógł mu w zdobyciu Mediolanu. Rada dziesięciu, powierzyła mu w 1454 stanowisko naczelnego wodza republiki weneckiej na 25 lat. Tytuł ten zachował do śmierci. Umierając, zapisał część swych dóbr na rzecz Wenecji, która wzniosła mu pomnik na placu św. Jana i Pawła. Vide: *Encyklopedia wojskowa...*, s. 759.

¹⁵⁷ B. Thomas, O. Gamber, *Katalog der...*, ryc. 29, s. 85; A. Williams, op. cit., s. 221.

¹⁵⁸ Abraham – ojciec wielu narodów, patriarcha żydowski, czczony przez żydów, chrześcijan i muzułmanów. Otrzymał od Boga obietnicę, że potomstwo jego będzie narodem wybranym. Vide: *Mały słownik religioznawczy...*, s. 9.

¹⁵⁹ J. Mann, *Notes on the Armour...*, s. 222–223.

Ryc. 39. Części składowe wchodzące w skład półzbroi lub zbroi trzyćwierciowej
(Opracowanie M. Cieśla na podstawie: L. Boccia, *Dizionari terminologici. Armi difensive del Medioevo all' Eta Moderna*, Florence 1982)

wiarę. Podobnie jak św. Jerzy, był jednym z Czternastu Wspomożycieli oraz orędownikiem w śmiertelnych niebezpieczeństwach.

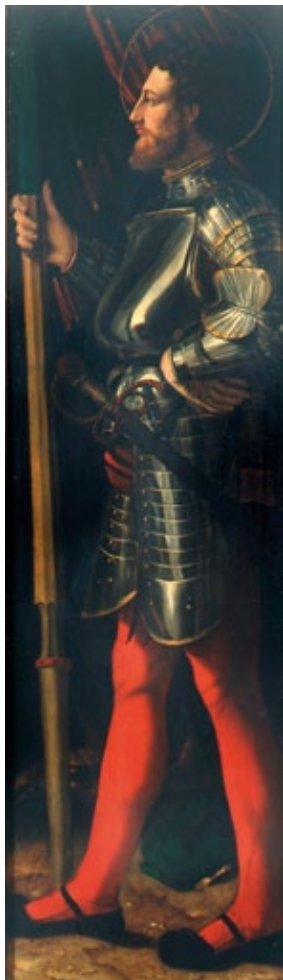
Święta Barbara jest patronką płatnerzy, wytwórców broni palnej, artylerii, załóg twierdz oraz dobrej śmierci. Jedna z Czternastu Świętych Wspomożycieli. Święta Katarzyna Aleksandryjska, należy również do Czternastu Świętych Wspomożycieli.

Święty Wincenty z Saragossy torturowany nie wyrzekł się wiary. Święty Piotr Apostoł, to pierwszy papież. Święta Marta wspomniana jest w Ewangelii św. Jana w scenie wskrzeszenia Łazarza. Święty Franciszek z Asyżu podjął się naprawy Kościoła. Jest patronem pokoju. Święty Jan Ewangelista, Apostoł, miał się opiekować Najświętszą Marią Panną aż do jej „Zaśnięcia”. Święty Jan Chrzciciel prowadził życie pełne ascezy i pokuty, cechowała go siła charakteru i bezkompromisowość. Był pierwszym świętym czczonym w Kościele. Święty Antoni słynął ze świętości i mądrości. Prowadził życie pełne umartwienia, milczenia, modlitwy. Święty Bernard, z polecenia papieża Eugeniusza III, ogłosił II wyprawę krzyżową. Napisał regułę templariuszy oraz wyjednał u papieża jej zatwierdzenie.

W analizowanych europejskich i amerykańskich źródłach, występuje wiele cech wspólnych z warszawskim napierśnikiem. Oprócz budowy oraz kreskowanego tła, zastosowana dekoracja daje nam możliwość znalezienia analogi, a w niektórych przypadkach identycznych detali ornamentacyjnych.

Arabeska na napierśniku warszawskim (Ryc. 1b) jest identyczna jak na napierśniku i napleczniku z Bolonii (Ryc. 20, 20a), ochronie piersi z Leeds (Ryc. 17) oraz łebce z *Wallace Collection* (Ryc. 38).

W bordiurze warszawskiego napierśnika znajduje się esowaty ornament (Ryc. 1d), który jest identyczny jak na źródle z Bolonii (Ryc. 20, 20a), Nowego Jorku (Ryc. 29) i Leeds (Ryc. 17).

Ryc. 40. Dosso Dossi, święty Jerzy, *Pinacoteca di Brera* w Mediolanie nr inw. 1222 (*Dosso Dossi...*, ryc. 15, s. 14)

Naplecznik z Bolonii, po prawej stronie fryzu, ma wytrawione popiersie w hełmie (Ryc. 20a) identycznym jak gniazdo feniksa w postaci hełmu z warszawskiego źródła (Ryc. 1c). Taki sam hełm wytrawiono na naramienniku z Florencji (Ryc. 30) oraz z Nowego Jorku (Ryc. 29a).

Naramiennik zbroi z Paryża (Ryc. 32a) i napierśnik z Leeds (Ryc. 17) mają wygrawerowane odwrócone lilie, takie same jak na warszawskim napierśniku (Ryc. 1e).

Jeszcze jedno źródło ma bardzo podobną ornamentykę. To hełm z Wiednia, który w ostatniej, dolnej foldzie kołnierza, w pasie, ma wytrawioną dekorację kwiatową zastosowaną na przemian ze snopkami (Ryc. 35). Te ostatnie występują na napierśniku z Muzeum Wojska Polskiego w Warszawie, ale są przemiennie ograniczone liściastą ornamentyką (Ryc. 1e), która występuje też na napierśniku z Leeds (Ryc. 17).

Pozostałe analizowane źródła mają podobną dekorację arabską oraz kreskowane lub kratkowane tło, charakterystyczne dla włoskiego renesansu.

Napierśnik z Muzeum Wojska Polskiego w Warszawie, pod względem kształtu i stylu dekoracji, należy zakwalifikować do pracy mediolańskich płatnerzy i dekoratorów. Najbardziej zbliżone pod względem ornamentacyjnym są: napierśnik z Nowego Jorku (nr inw. 29.150.78)¹⁶⁰, Bolonii (nr inw. MC 1-3)¹⁶¹, Florencji (nr inw. 756)¹⁶², Leeds (nr inw. II. 392)¹⁶³ oraz łebka z Londynu (nr inw. A. 73)¹⁶⁴. Wszystkie te zabytki datowane są w górnym przedziale na rok 1510. Możemy na tej podstawie przyjąć, że napierśnik warszawski pochodzi z pierwszej dekady XVI w.

¹⁶⁰ W. Pyhrr, op. cit., ryc. 11, 12, s. 118–119.

¹⁶¹ J. Mann, *Notes on the Armour...*, s. 226, ryc. LXX, fig. 2; L. Boccia, E. Coelho, op. cit., ryc. 194–197; L. Boccia, *Le armature di S. Maria...*, przypis 31, s. 121; O. Trapp, M. Scalini, op. cit., ryc. 12.

¹⁶² G. Laking, op. cit., t. IV, London 1921, ryc. 1214, s. 129; L. Boccia, E. Coelho, op. cit., ryc. 223–226, 228–235; L. Boccia, *Le armature di S. Maria...*, przypis 31, s. 121; O. Gamber, *Der Italienische Harnisch...*, s. 76–78, ryc. 47, s. 74, ryc. 49, s. 75; B. Thomas, O. Gamber, H. Schedelmann, op. cit., nr kat. 23; O. Trapp, M. Scalini, op. cit., s. 119, ryc. 13, s. 128.

¹⁶³ A. Williams, op. cit., s. 201; <https://collections.royalarmouries.org/object/rac-object-12226.html>, dostęp: 1 V 2018 r. Zdjęcia do celów badawczych przysłała Pani Laura Bell.

¹⁶⁴ J. Mann, *The Wallace Collection...*, s. 94–95, ryc. 57.

Większość tych zbroi nie miała pełnych ochron nóg. Były to półbroje lub broje trzyćwierciowe (z ochronami ud), przeznaczone do noszenia przez oficerów oddziałów pieszych lub lekkiej jazdy. Warszawski eksponat był najprawdopodobniej półbroją lub broją trzyćwierciową z długimi taszkami bez nakolanków, złożoną z hełmu typu szturmak, obojczyka, napierśnika, naplecznika, folgowych naramienników, pełnych ochron rąk i rękawic mitynek (Ryc. 39). W źródłach ikonograficznych, jej wygląd można porównać ze zbroją na obrazie Dosso Dossi (1490–1542) z *Pinacoteca di Brera* w Mediolanie¹⁶⁵ (Ryc. 40)

Słowa kluczowe: zbroja włoska, zbroja maksymiliańska, napierśnik, ewangelia, półbroja, fryz

SUMMARY

A breastplate made in a workshop in Milan from the collection of the Polish Army Museum in Warsaw. Comparative analysis

This article focuses on a breastplate kept in the Polish Army Museum in Warsaw (item number 1603*). It refers to a stylistic similarity to Italian objects and, more precisely, those from Milan, found in European and American collections as regards shape and decoration. It is grooved and has an arabesque decoration and mythological motifs in the upper frieze. Originally this object constituted a part of a larger set, half-armed or three-quarter armour. One estimated the time of its creation as the first decade of the 16th century.

Keywords: italian armour, Maximilian armour, breastplate, gospel, half-armour, frieze

РЕЗЮМЕ

Нагрудник миланского доспеха из коллекции Музея Войска Польского в Варшаве. Сравнительный анализ

В статье анализируется нагрудник из Музея Войска Польского в Варшаве (инв. № 1603*). По конструкции и стилю отделки он похож на итальянские доспехи, а точнее миланские, которые хранятся в европейских и американских коллекциях. У него рифленая поверхность, а в верхнем фризе он украшен

¹⁶⁵ *Dosso Dossi Court Painter in Renaissance Ferrara*, red. A. Bayer, New York 1998, ryc. 15, s. 14.

арабеской и мифологическими мотивами. Он был частью полного комплекта – полудоспеха или трехчетвертного доспеха. Время создания датируется первым десятилетием XVI в.

Ключевые слова: Итальянский доспех, Максимилиановский доспех, нагрудник, евангелие, кираса, фриз

Bibliografia:

- Baszkiewicz J., *Historia Francji*, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk 1978.
- Blair C., *European armour, circa 1066 to circa 1700*, London 1958.
- Blair C., *The Emperor Maximilian's Gift of Armour to King Henry VIII and the Silvered and Engraved Armour at the Tower of London*, „Archaeologia” Oxford 1965.
- Boccia L., *Ancient Italian Pieces in the Kienbusch Collection* [w:] *Studies in European Arms and Armor. The C. Otto von Kienbusch Collection in the Philadelphia Museum of Art*, Philadelphia 1992.
- Boccia L., Coelho E., *L'Arme dell' Armatura in Italia*, Milano 1967.
- Boccia L., *Le armature di S. Maria delle Grazie di curtatone di Mantova e l'armatura Lombarda del '400*, Milano 1982.
- Boeheim W., *Augsburger Waffenschmiede, ihre Werke und ihre Beziehungen zum Kaiserlichen und zu anderen Höfen*, „Jahrbuch der Kunsthistorischen Sammlungen des Allerhöchsten Kaiserhauses“, t. XII, 1891.
- Boeheim W., *Meister der Waffenschmiedekunst von XIV bis ins XVIII Jahrhundert*, Berlin 1897.
- Bosson C., *Le plastron à cannelures de Georges Supersaxo au Musée de Valère, à Sion*, [w:] *Vallesia bulletin annuel de la Bibliothèque et des Archives cantonales du Valais, des Musées de Valère et de la Majorie, Jahrbuch der Walliser Kantonsbibliothek, des Staatsarchivs und der Museen von Valeria und Majoria*, 1963.
- Carpegna N. di, *Antiche Armi del sec. IX al. XVIII gia Collezione Odescalchi*, Roma 1969.
- Carr-Gomm S., *Słownik symboli w sztuce*, Warszawa 2005.
- Cieśla M., *Broń renesansowa na Śląsku*, Racibórz 2008.
- Cieśla M., *Napiersnik i napiecznik kostiumowy z Muzeum Wojska Polskiego w Warszawie na tle zbroi tego typu*, „Studia z Dziejów Wojskowości”, t. IV, 2015.
- Cieśla M., *Zbroja legnicka czy zbroje legnickie próba wyjaśnienia*, Racibórz 2015.
- Dosso Dossi *Court Painter in Renaissance Ferrara*, red. A. Bayer, New York 1998.
- Dufty A., *European Armour in the Tower of London*, London 1968.
- Edge D., Paddock J., *Arms and Armour of the Medieval Knights*, London 1991.

- Ehrenthal M. von, *Führer durch das Königliche Historische Museum zu Dresden*, Dresden 1899.
- Eisenkleider. Plattnerarbeiten aus drei Jahrhunderten aus der Sammlung des Deutschen Historischen Museums*, wyd. G. v. Quaas, Berlin 1992.
- Encyklopedia Britannica*, t. XII, Poznań 1999.
- Encyklopedia Britannica*, t. XXXVIII, Poznań 2004.
- Encyklopedia Powszechna*, t. XXII, Warszawa 1866.
- Encyklopedia wojskowa*, red. O. Laskowski, t. I, Warszawa 1931.
- Gamber O., Beaufort Ch., *Katalog der Leibrüstkammer*, cz. II: (1530–1560), Kunsthistorisches Museum Wien, Hofjagd- und Rüstkammer (ehem. Waffensammlung), Busto Arsizio 1990.
- Gamber O., *Der Harnisch. Die konstruktion und dekoration der harnische im Stuttgarter codex*, „Jahrbuch der Kunsthistorischen Sammlungen in Wien”, t. LXXVI, 1980.
- Gamber O., *Der Italienische Harnisch im 16. Jahrhundert*, „Jahrbuch der Kunsthistorischen Sammlungen in Wien”, t. LIV, 1958.
- Gamber O., *Kolman Helmschmid, Ferdinand I. und das Tsun'sche Skizzenbuch*, „Jahrbuch der Kunsthistorischen Sammlungen in Wien”, t. LXXI, 1975.
- Gradowski M., *Dawne zlotnictwo. Technika i terminologia*. Warszawa 1980.
- Gradowski M., Żygulski Z. jun., *Słownik polskiej terminologii uzbrojenia historycznego*, „Biblioteka Muzealnictwa i Ochrony Zabytków”, Ośrodek Dokumentacji Zabytków, seria B, t. LXXI, Warszawa 1982. *Harnische*, Historisches Museum Dresden, Dresden 1977.
- Ilustrowana Encyklopedia Trzaski, Everta i Michalskiego*, red. S. Lam, t. I, Kraków 1927.
- Laking G., *A record of european armour and arms through seven centuries*, t. III – IV, London 1920 – 1921.
- Mały słownik kultury antycznej*, red. L. Winniczak, Warszawa 1976.
- Mały słownik religioznawczy*, red. Z. Poniatowski, Warszawa 1969.
- Mann J., *Notes on the Armour of the Maximilian Period and the Italian Wars*, „Archaeologia”, t. XXIX, Oxford 1929.
- Mann J., *The Wallace Collection Catalogues, European Arms and Armour*, t. I, London 1962.
- Manson & Woods. Armour and Arms, or, Catalogue of the Famous Collection of Armour and Arms Formed by That Well-Known Connoisseur, The Baron de Cosson, F.S.A., Which Has Been On Loan to the South Kensington Museum for the Last Two Years*, London, Christie, Manson & Woods, May 2–3, 1893.
- Musée d'Artillerie*, Paris 1900.

- Nickel H., *Arms and Armor from the permanent collection*, New York 1991.
- Nickel H., Pyhrr S., Tarassuk L., *The Art of Chivalry. European Arms and Armor from The Metropolitan Museum of Art*, New York, 1982.
- Nickel H., *Ulstein Waffnenbuch*, Frankfurt/M. – Berlin – Vienna, 1974.
- Niox G., *Armes et Armures anciennes et Souvenirs historiques les plus précieux*, t. I, Paris 1917.
- Oakeshott E., *European weapons and armour. From the Renaissance to the Industrial Revolution*, Suffolk 2000.
- Oliveira Marques A. de., *Historia Portugalii*, t. I, Warszawa 1987.
- Pismo Święte Nowego Testamentu*, Olsztyn 2002.
- Pyhrr S., *Some Elements of Armor Attributed to Niccollo Silva*, „Metropolitan Museum Journal”, nr 18, 1984.
- Reverseau J., *Musée de l'Armée Paris. Les armes et la vie*, Paris 1982.
- Robert L., *Catalogue des collections composant le Musée d'artillerie en 1889*, t. II, Paris 1890.
- Rynck P. de., *Jak czytać opowieści biblijne i mitologiczne w sztuce*, Kraków 2009.
- Schöbel J., *Prunkwaffen. Waffen und Rüstungen aus den Historisches Museum Dresden*, Leipzig 1975.
- Słownik terminologiczny sztuk pięknych*, red. K. Kubalska-Sulkiewicz, Warszawa 2006.
- Springer C., *Armour and Masculinity in the Italian Renaissance*, Toronto – Buffalo – London 2010.
- Swaryczewski A., Fuiński Z., *Napiersznik zbroi tzw. maksymiliański ze zbiorów prywatnych w Krakowie*, „Studia do Dziejów Dawnego Uzbrojenia i Ubioru Wojskowego”, cz. II, Kraków 1964.
- Swaryczewski A., *Plattnerze krakowscy*, Warszawa – Kraków 1987.
- Thomas B., *Deutsche Plattnerkunst*, München 1944.
- Thomas B., Gamber O., *Die Innsbrucker Plattnerkunst. Ausstellungskatalog des Tiroler Landesmuseums*, Innsbruck 1954.
- Thomas B., Gamber O., *Die Mailänder Plattnerkunst*, „Gesammelte Schriften zur Historischen Waffenkunde”, t. I, Graz 1977.
- Thomas B., Gamber O., *Katalog der Leibrüstammer*, cz. 1: (500–1530), Kunsthistorisches Museum Wien, Waffensammlung, Wien 1976.
- Thomas B., Gamber O., *Konrad Seusenhofer – Studien zu seinen Spätwerken zwischen 1511–1517*, Konsthistorisk Tidskrift, t. XVIII, Stockholm 1949.
- Thomas B., Gamber O., Schedelmann H., *Arms and armour*, London 1964.
- Thomas B., Klapsia H., *Harnischstudien I, Stilgesichte des deutschen Harnisches von 1500 bis 1530*, „Jahrbuch der Kunsthistorischen Sammlungen in Wien”, t. XI, 1937.

Trafilowski P., *Wojny włoskie 1494–1559*, Zabrze 2007.

Trapp O., Scalini M., *The Armoury of the Castle of Churburg*, t. I–II, Udine 1996.

Wegeli R., *Katalog der Waffen-Sammlung im Zeughaus zu Solothurn*, Solothurn 1905.

Wielka Encyklopedia Powszechna PWN, t. I, Warszawa 1968.

Williams A., *The knight and the blast furnace*, Boston 2003.

Zschille R., Forrer R., *Die Waffensammlung des Herrn Stadtrath Rich. Zschille in Grossenhain (sachsen)*, Berlin 1894.

Żygulski Z. jun., *Broń w dawnej Polsce na tle uzbrojenia Europy i Bliskiego Wschodu*, Warszawa 1982.

Żygulski Z. jun., *Słownik uzbrojenia historycznego*, Warszawa 1998.

Żygulski Z. jun., *Stara broń w polskich zbiorach*, Warszawa 1982.

Źródła internetowe

<http://biblia.deon.pl>, dostęp: 26 VIII 2018 r.

<https://collections.royalarmouries.org/object/rac-object-12226.html>, dostęp: 1 V 2018 r.

<https://collections.royalarmouries.org/object/rac-object-39897.html>, dostęp: 1 V 2018 r.

